23 kop.

PIKI
PEIPSI
PIIRI

E. PRIDEL

ENDEL PRIIDEL

PIKI PEIPSI PIIRI

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · TALLINN 1968

91 (E)
P 77

Kujundanud U. Külv

Fotod:
B. Murd (lk. 10, 16, 84, 86, 96, 126)
I. Paalmann (lk. 117, 119)
E. Priidel (lk. 26, 32, 35, 47, 56, 58, 59, 61, 83, 100, 101, 104, 124, 130, 137, 146)

Eesti NSV-d piirab kolmest küljest vesi: läänes laiub Läänemeri, põhjas Soome laht, idas Peipsi järv. Keset territooriumi on suurem veekogu — Võrtsjärv. Eestist lennukiga ülesõitja võib korraga poolt Eestit silmata. Mart Raud kirjutab luuletuses «Kaal», et lennukilt vaadates on näha

kaks tulise vasena kumavat kilpi —
ühekorraga Võrtsjärv ja Peipsi.

Mihkel Veske kirjutas Eesti geograafiat silmas pidades oma sünnimaast luuletuse «Kodumaa», milles ta ütleb-küsib:

Kas tunned maad, mis Peipsi rannalt
käib Läänemere rannale
ja Munamäe metsalt, murult
käib lahke Soome lahele?

Peipsi laiub peaaegu kogu vabariigi idapiiri pikkuses, välja arvatud kirdepoolne Alutaguse, kus piiriks on Narva jõgi. Ja Vasknarvast ta algabki. Käesoleva brošüüri vaatlusobjektiks on järve läänekallas. Sellele alale on oma iseärasused andnud Peipsi järv, tema tujud ja rannaliiv. Inimene on olnud neist sõltuv — ja see on ilme andnud ka kogu elanikkonna tegevusele, majandusele ja kultuurile. Peipsi rannikuala põhja- ja lõunaosa vahel on küll eraldav Emajõgi, kuid majandusliku elu kulg on olnud mõlemas osas võrdlemisi ühesugune. Järv ja maalapike ei ole siin suutnud

kunagi piisavat elatist anda. Kõrvaltööd (puunõude valmistamine; savinõude tegemine, sisemaal müüritöödel käimine jne.) on olnud väga tähtsal kohal. Raske öeldagi, mis on nende inimeste elus olnud peamiseks sissetulekuallikaks, elatajaks. Nii elati kuni nõukogude korra kehtestamiseni aastakümneid, sajandeid. Peipsi elanik, mõnikord tootja ise, teinekord ta lähedane, on olnud oma toodetud kauba turustajakski. Kaupa on käidud mööda maad pakkumas. Siinne inimene pidi olema ehtsaks rändkaupmeheks. Need ei olnud mingid meeldivad käigud, vaid hädasunnist tingitud reisid, väsitavad, vaevalised, enamasti vähetasuvad. Teedel rändasid voorid — ikka sisemaale. Eduard Vilde kirjutab, et on oma kodukohas Muugal, 40 km kaugusel Peipsist, näinud peaaegu kõiki Peipsi-äärseid rändureid. Mööda läksid «Peipsi kiisamüüjad-venelased, Avinurme mehed puunõudega, Mustvee ja Räpina kausikaupmehed . . . kõiksugu käsitöölised . . .». Peipsi rannamail oli minevikus jõukas elu harvaks nähtuseks. Vist mõtleb Juhan Liiv kodujärve rannale, kui kirjutab luuletuses «Järve kaldal, nõmme all»:

Vaesus, hädad, kalamehed
järve kaldal, nõmme all . . .

Ometi ei olnud Peipsi rand kultuuriliselt Eestis viimasel kohal. Kitsasteski oludes säilitasid inimesed eneseväärikuse, püüde parema poole, mured ei suutnud kustutada rahva kunstimeelt. Ahtad olid need tingimused, mis andsid eesti kirjandusele Otto Wilhelm Masingu, Juhan Liivi või tänapäeva luuletajatest Paul Haavaoksa. Kui me nüüd imetleme siinset kultuuri- ja kunstipärandit, peame veel rohkem imetlema siinsete inimeste visadust, kes rasketes tingimustes on nii palju korda saatnud.

Nüüd on minevik Peipsi rannaski maha maetud. Kala ei püüta enam väikeste paatidega, vaid suurte mootorpaatidega. Saak on kindlustatud, sissetulek kindlustatud, elamine kindlustatud. Ka liivane rannamaa on hakanud andma suuremat saaki. Sibulat, juurvilja, kurki kasvatavad kolhoosnikud siin praegugi, kuid saagid on suuremad, sest teadus ja tehnika on appi tulnud. Peipsi randki võib inimest toita, kui elu on õigetes roobastes. Peipsi põhjarannikust on viimastel aastatel saanud puhketsoon. Kauksit teatakse juba üleliiduliselt.

Rannarahvas elab, töötab, puhkab . . .

Käesoleva töö jaoks on andmeid hangitud teaduslikest allikatest, ajakirjandusest, kirjandusteostest, Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelisest Kirjandusmuuseumist, rahvasuust. Allikatele on püütud viidata tekstis. Andmed pärinevad põhiliselt 1966. aastast.

Mõni sõna Peipsist enesest

Peipsi järv on üks suuremaid Euroopas, 3566 km². Kuid ta ei ole sügav. Peipsi nõgu on lame ja järve suurim sügavus on viimastel andmetel («Гидрогеология СССР», kd. XXX, Moskva 1966) 15,5 m (keskmiseks sügavuseks loetakse 7,1 m). Peipsi koosneb kolmest osast: põhjapoolsest Suurjärvest, lõunapoolsest Pihkva järvest ja nende vahel asuvast Lämmijärvest. Saari ei ole palju ja needki on väikesed. Suurim saar on Värska jõe suudmes olev Kolpino, mille pindala on 11,5 km². Temale järgneb suuruselt Piirissaar (7,5 km²). Väiksemaid saari on veel Pihkva järves Võhandu jõe suudmes Salusaar ning lõuna pool Kamenka ja mõned väiksemad saared.

Peipsi on rikas planktonist ja siin on umbes 30 kalaliiki, neist tööndusliкke kalu viieteistkümne liigi ümber. Peamiselt püütakse peipsi tinti, kiiska, ahvenat, särge, latikat, havi, rääbist. (Luuletaja Hendrik Adamson on ütelnud, et peale tindi on ka «rääbis, kiisk ja koerajüri ... omaette mehed».) Peipsit peavad limnoloogid maailma üheks kalarikkamaks järveks. Kaladel on siin haruldaselt head toitumistingimused (madalas järves leidub toitu rohkem kui sügavas), samuti on viimasel ajal püük muutunud ratsionaalsemaks ja hoolitsetakse ka kalade järelkasvu eest.

Peipsi ümbrus on rahulik: ei mingit mägé, järsku kõrgustikku, silmatorkavat maastikumuutust. Kõikjal laugjad kaldad, pikkamisi veega

ühinev rannajoon, mida ääristavad liivaluited, heinamaad või ka sood (Emajõe suudmeala) ja metsad. Ainult Kallastel, Pihkva järve läänerannikul ja idakaldal Oudovas on väike kõrvalekaldumine — kallas on järsk. Kauksis moodustavad küll ka liivaluited kõrgendikke, tuues maastikupilti vaheldust.

Rahulik on ka Peipsi ranniku kulg, eriti põhjaosas. Ei kusagil kaugele järve ulatuvaid maaninasid või maasse lõikuvaid lahti. Kaldajõed on kumerad, kaarjad või ka sirgjoonelised. Kauksi—Rannapungerja—Lohusuu—Mustvee kaar on nii ühtlane, nagu oleks sirkliga tõmmatud. Ranna—Kodavere ja Nina—Varnja vahel on sirgjooned. Otse kalda lähedalt kulgevad enamasti ka teed. Vasknarvast Kallastesse sõites võib teelt enamasti järve näha. Kallastelt Alatskivile minnes kaugeneb tee natuke järvest, aga Alatskivilt viib tee jälle järveäärsesse Nina külla. Edasi läheb taas rannatee Varnjani. Siis aga muutub varsti maastik — tuleb Emajõe suudmeala oma soode ja rabadega, kust suvel on raske edasi pääseda. Tuleb sõita Koosa kaudu Kavastusse, kust pääseb parvega üle Emajõe ja edasi Peipsi rannaaladele. Ahunapalust natuke lõuna poole minna pöörab tee vasakule — Parapalusse. Põhja poole läheb tee Meerapaluni, lõunasse Mehikoormasse, Räpinasse, Võõpsu, Värskasse ...

Peipsi rannikumaad on enamasti liivased või soised ja see määrab ka taimestiku. Liiv, liiv ja liiv, kus kasvab meelsamini mänd, kadakas, haab või kanarbik, mitte aga vili või rohi. «Liiv ei anna taimel toitu,» ütleb Juhan Liiv luuletuses «Sööt». Üksnes sopiliselt on Peipsi ranniku keskaladel mustmullalappe (Kodavere ja Kallaste) või lõuna pool (Räpina ümbruses) saviliivaseid maatükke. Aga sealsamas kõrval on kohe liiv — see Peipsi ranna võimumees. Kergelt, põhjata liivamaalt on aga aurumine suur ja seetõttu niiskusepõud. Kui ühelt Alats-

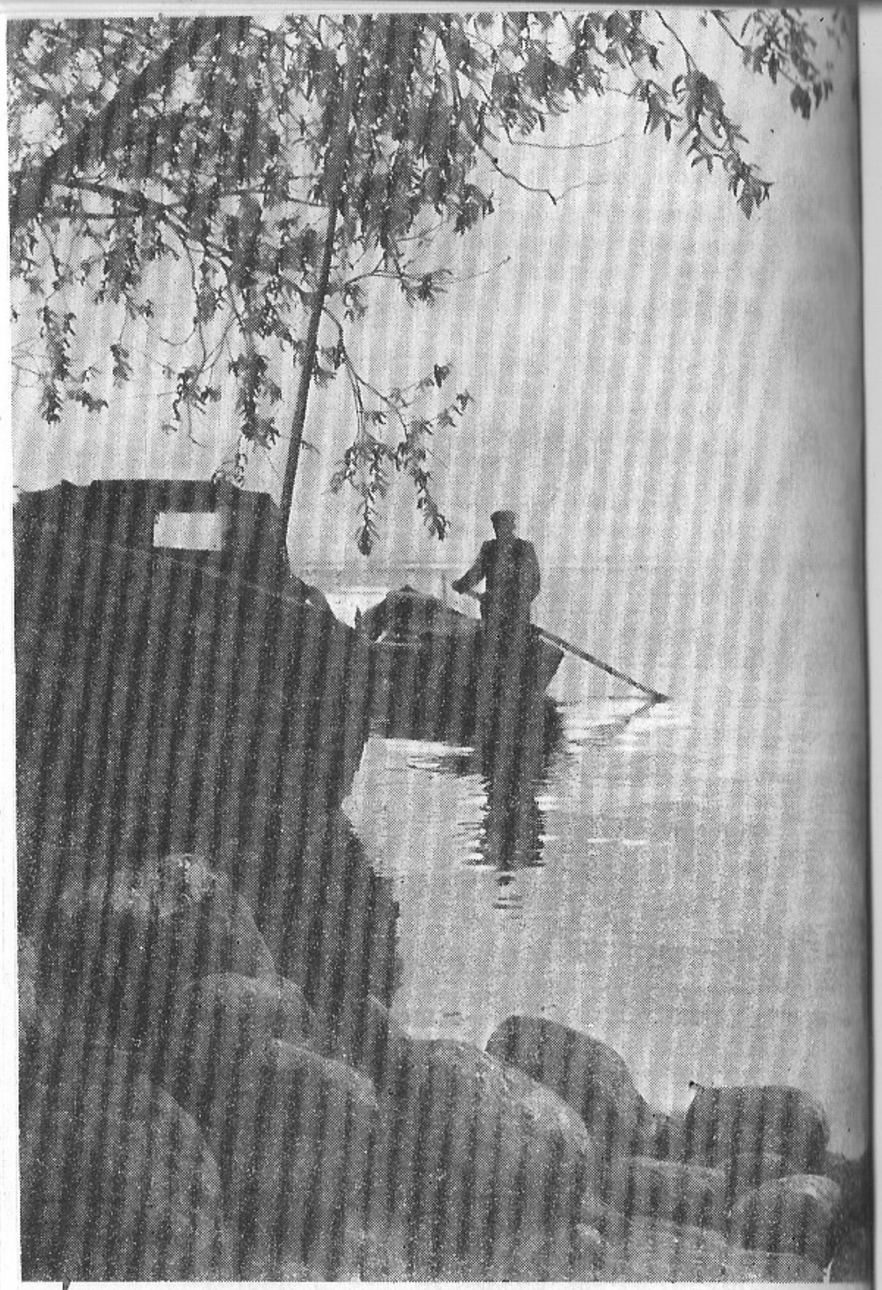

Pildike Peipsist. (1958)

Peipsisse. Uurijad on kindlaks teinud lahingu koha, mis asub Želtša jõe suudmealal. G. Karajev kirjutab oma vastavasisulises uurimuses, et Jäälahingu kohaks «tuleb pidada Lämmijärve lõiku, mis asub ligikaudu nelisada meetrit praeguse Sigovetsi neeme kaldast lääne pool, tema põhjatipu ja Ostrovi küla vahel». Kroonikas on kirja pandud selle otsustava tähtsusega sündmuse üksikasjad. Nn. Simenovi leetopissis seisab: «Suurvürst [s. o. Aleksander Nevski] seadis oma väed üles Peipsi järvel Usmeni lähedal Voroni kivi juures . . .

Siis oli laupäevane päev ja kui päike tõusis, astusid mõlemad sõjaväed üksteisele vastu. Ning oli siin . . . äge ja suur taplus, oli kuulda murduvate piikide raksatusi ja mõõgalöökide tärinat, nii et jää kinnikülmanud järvel murdus ega olnud jääd näha, sest see oli verega kaetud . . .

Ning vaenlased pistsid põgenema ja aeti neid taga võideldes nagu õhus ega olnud neil, kuhu varju põgeneda. Ja löödi neid 7 versta ulatuses mööda jääd kuni Sobolitse kaldani . . . mõned sakslased uppusid järves, sest oli kevad, mõned aga põgenesid raskelt haavatuna.»

Kaua aega valitses Peipsit Rootsi. Järve vallutamine Rootsilt on Peeter I teene. Ta rajas Peipsi laevastiku, mis hävitas täielikult Rootsi sõjalaevastiku; otsustav lahing toimus 1704. a. mais Emajõel Kastre juures. Aleksei Tolstoi kirjutab romaanis «Peeter I», et «venelaste kätte langes kaksteist brigantiini ja fregatti — kogu kommodoor Löscherni kaaperlaevastik, kes kahe aasta jooksul ei lasknud Peipsi järvele kõige väiksematki veesõidukit . . .». Peeter oli oma eesmärgi poole jõudmisega rahul. Aleksei Tolstoi kujutabki Peipsil kahemastilisel kuunaril «Katariina» purjetavat Peeter I-st, kes vaatab lõbusalt «kaugele metsasele kaldale . . . see hiljuti Rootsile kuu-

lunud rand on nüüd meie oma ning... Peipsi järv kuulub jälle tervena meile».

Paljudes Peipsi-äärsetes külades (Remniku, Lohusuu, Kükita, Raja, Kasepää, Nina, Varnja jne.) on vene elanikkond. Aliise Moora väidab oma uurimuses «Peipsimaa etnilisest ajaloost», et juba I aastatuhande teisel poolel on siirdunud Peipsi järve lõunaosast mõningaid elanikerühmi lääne poole Peipsit. XII—XIII saj. on tulnud vadjalasi ja venelasi. Venelaste arv oli XVI—XVII saj. rannaelanike hulgas kõikuv; püsiva vene elanikkonnaga kohaks on olnud Nina küla. XVIII saj. lõpul on venelasi Peipsi läänerannikule tulnud Poola valdusalalt Latgalest ja Novgorodi ning Tveri kubermangust. Peipsi äärde tekkis sel ajal suuri vene külasid.

Peipsil on mitu nägu. Suvise vaikusega on ta sinine ja peegelsile, juurdemeelitav. Tuule ja tormiga aga vahust valge või süngelt hall. Siis ei taheta temaga sõbrustada. Kevadel tungib järv inimasulateni. Randa kokkukuhjunud jää on korduvalt minema viinud hooneid ja aedu. Jakob Liivil on jutustus «Jää tulek», milles ta kirjeldab rahva õudust jää ees ja jää tööd. «Ranna lähemaist majadest kantakse kraam kaugemale külasse... Ta tuleb... Pisemate jäätükkidega täidetud kähisev laine käib ta ees ja ragisedes purunevad jäälagendiku õhukesed servad vastu rannakaljusid. Neist kivide ümber kogunenud jäätükkidest ehitab kangelane enesele silla, mille kaudu hõlpsamini maale pääseda. Ristimärki rinnale tehes ja jumalat paludes lõhuvad mehed tuuradega maale tungivat jääd, aga kangelane ei kohku, ei tagane inimese nõrga jõu ees!... Võimus on kangelasel. Kõige enne langevad vihtlemissaunad... Nad langevad nagu seened maha... Nende järel tuleb kord tindikuivatusahjudele ja elumajadele... Nagu kangelase sõrme liigutusel langeb maja maja järel maha ja hiiglasuured jäävirnad asuvad nende asemele. Nutt on silmis ja hädaldamine inimeste suus. Varesedki lendavad poolpõiki läbi tuule ja kraaksuvad kaeblikult, sest oraha murdunud ja jää alla mattunud on needki puud, mille otsa nad veel eile nii suure hoolega pesi ehitasid.»

Olgu aga Peipsi hea või kuri, hoitagugi temast vahel eemale, ometi on ta rannarahvale parimaks sõbraks. Lapsest peale on Peipsi ilu ja jõudu imetlenud Juhan ja Jakob Liiv, Wilhelm Küchelbecker, Jaan Vahtra, Paul Haavaoks.

Peipsi avarast veeväljast kirjutab luuletuses «Peipsi» Adolf Rammo:

Nii uhkelt, vabalt mitmes säras
suur vesi piirab taevakaart.

Prantsuse vastupanuliikumisest osavõtnu, kirjanik ja teadlane, Eestiga seotud Boris Vilde nimetab oma viimases töös, mis on kirjutatud vanglas, Peipsi järve udulooriks.

Jaan Vahtra on Peipsist kaasa viinud mitte millegagi võrreldavaid muljeid. Ta on kirjeldanud mitut Peipsit. Suvine Peipsi: «Nagu hiiglapeegel särab siis ta pind ja mõni kauge lodjapuri paistab kui valge monument õrnsinisel pinnal. Sulpsatab kala kõrges pilliroos ja must kalapaat libiseb lausa sulahõbedas. Juulipäeval meelitab ta päevases palavuses su oma sülle, kõvale kruusasele põhjale, sooja paitavasse vette, kus kerge laine sind kannab, pehmelt-pehmelt nagu õrn ema oma armast last. Ja eemalt tulev valge lainehari haarab su kaissu, mässib oma pehmesse sinihalli rüppe, kannab edasi, edasi. Tuled kaldale, püherdad puhtas rannaliivas ning jälle ahvatlevad sind karastavad, kosutavad vood.

Aga kuri ja pahur on Peipsi sügistuultes. Siis veerevad ta lained ähvardavalt, pursates kaldale ning rannakividele valget jääkülma vahtu, lõhkudes armutult maha, mis nõrgem. Võtavad, hammustavad rannamaid tükk tüki järel, neelavad väsimatult kõva, kindlat

maad, tihti koos kaldal asetsevate kalurionnidega.

Häda lotjadele, kui nad on sügistormis lagedal. Häda kalureile, kes söandab siis sõita üle kitsamagi lahe.»

Aga kõigest hoolimata laulavad inimesed, kes on temaga ühte kasvanud, talle laule. Nagu Juhan Sütistegi:

On hommikuid, mil järv kui tiik
klaasselgelt seisab päiksekiiris,
rünkpilved valendavad vaatepiiril
ning vened võrke järve viivad reas.
Ja selles hommikõhu rahus
me sõuame siis kalurite seas.

On päevi, millal laintekahur
ürgjõuga randa virutab,
mil kajak nukralt tormi karjub
ning põldudele kiirustab.

Külastagu siis igaüks Peipsit ja ta ümbrust. Peipsi rahvas kutsub külalislahkelt. Siin on katkend Paul Haavaoksa ühest luuletusest:

Tule, vaata Peipsi pilti,
kui on võimul tuulehood;
tule, maitse peipsi tinti —
küll siis Peipsist laulu lood!

Tule, sõida raskes venes
Mehikoormast Ninani,
küll siis Peipsit, vennikene,
armastad kui minagi!

Põhjakallas, puhkerajoon

Üsna Peipsi põhjarannani suruvad ennast Alutaguse põlismetsad ja sood. Ranna ääres ja mõnes kohas metsas on üksikud külad ja talud. Kõiki neid külasid ühendab tee, mis läheb üle aeglasevooluliste Peipsisse suubuvate jõgede (suurim neist on Alajõgi). Peipsi põhjakallas on üheks eraldatumaks Peipsi osaks. Matkajal on siia huvitav tulla. Siin tuntakse ennast tõesti looduse rüpes. Alati on teekäijal saatjaks Peipsi. Ta on teejuhiks, kaaslaseks ja seltsiliseks, suvel reisipalavuse jahutajaks . . .

Peipsi on ühel käel, teisel Alutaguse. Siin on Alutaguse idaosa lõunapiir. (Alutaguse alad ulatuvad Peipsi ranna piires läänekaares Sadala ja Tormani, lõunas on piiriks Omedu jõgi, ehkki — nii ütlevad geograafid — Mustvee—Omedu ümbrus erineb päris-Alutagusest.) Loodusteadlased teavad veel praegugi Alutaguses ürgmetsa juhatada. Peipsi põhjarannast põhja poole ongi Eesti suurimad ja ürgsemad metsad ning rabad. Siin on hõredaim asustus. Pärisorjuse päevil leidsid Alutaguse metsades ja Peipsi-äärsete talupoegade juures mõisast piitsa ja orjuse eest põgenenud talupojad (nii eestlased kui venelased) ja nekrutid endale varju. XIX sajandi algul ehitasid põgenenud talupojad Narva jõe äärde hütid.

Peipsi põhjarandlaste elu oli kuni nõukogude korra kehtestamiseni maha jäänud. Peamiselt tegeldi kalapüügiga. Majapidamine

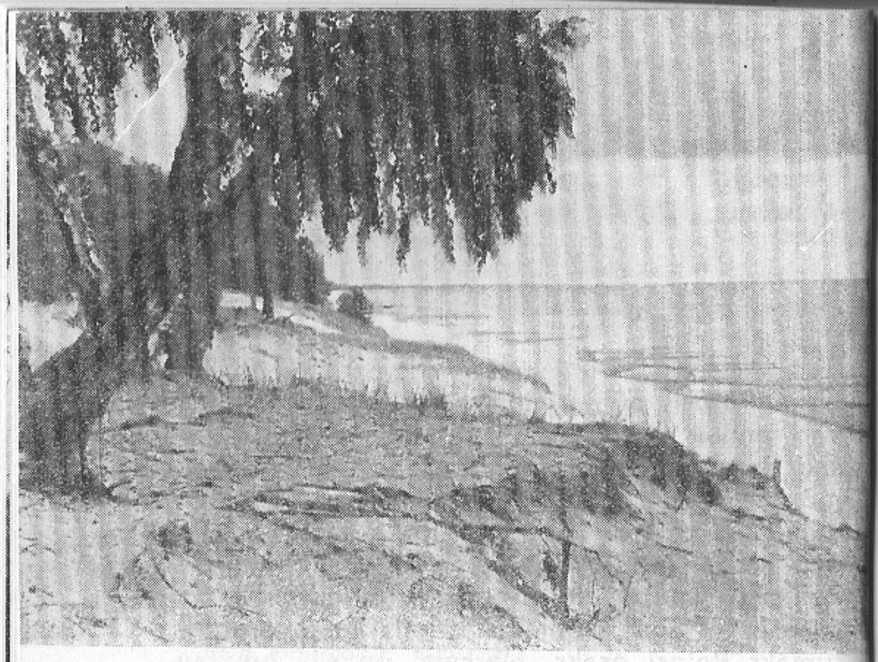

Kauksi rand. (1958)

oli armetu: hobune küll oli, kuid heina tuli muretseda kaugelt. 1923. a. «Päevalehe» andmetel käidi heinu toomas mitmekümne kilomeetri kauguselt. Hobust oli aga vaja, et kálu vedada.

Katase, Alajõe, Remniku, Smolnitsa küla kõrval on Peipsi põhjaranniku üheks tähtsamaks punktiks Vasknarva otse Vene NFSV piiril. Asustuse ajalugu ulatub tagasi XIV sajandisse. Esialgsel kujul rajati siia 1349. a. ordulinnus, mis aga peagi hävitati. Uuesti ehitati linnus üles 1427. a., kuid purustati XVI sajandil jälle. Ordulinnuse varemeid näemegi praegu Vasknarvas.

Peipsi põhjaranniku liivaluidetel (Rannapungerjast Vasknarvani laiuvadki Peipsi suurimad liivaluited) on omaette väärtus. Siinne liiv on puhkajate ja turistide käsutuses. Kaunitel suvepäevadel peatuvad Peipsi ääres matkajad. Üleliiduliselt tuntud kohaks Peipsi ääres on Kauksi turismibaas. Seda kohta läbivad üleliidulised matkamarsuurid nr-d 167, 246, 247 ja 247-a. Kauksi turismibaas loodi 1961. a. Ta asub otse järve kaldal, maantee lähedal. Mustvee—Jõhvi—Vasknarva teekolmnurgalt (Vasknarva on sellelt kohalt 28 km, Jõhvi 45 km) on Kauksi vaevalt 1 km. Külastajat võtab vastu moodne kohvik (avati 1965. aastal), kiosk, telkideasula metsa all ja siitsamast mändide alt vaatav järv.

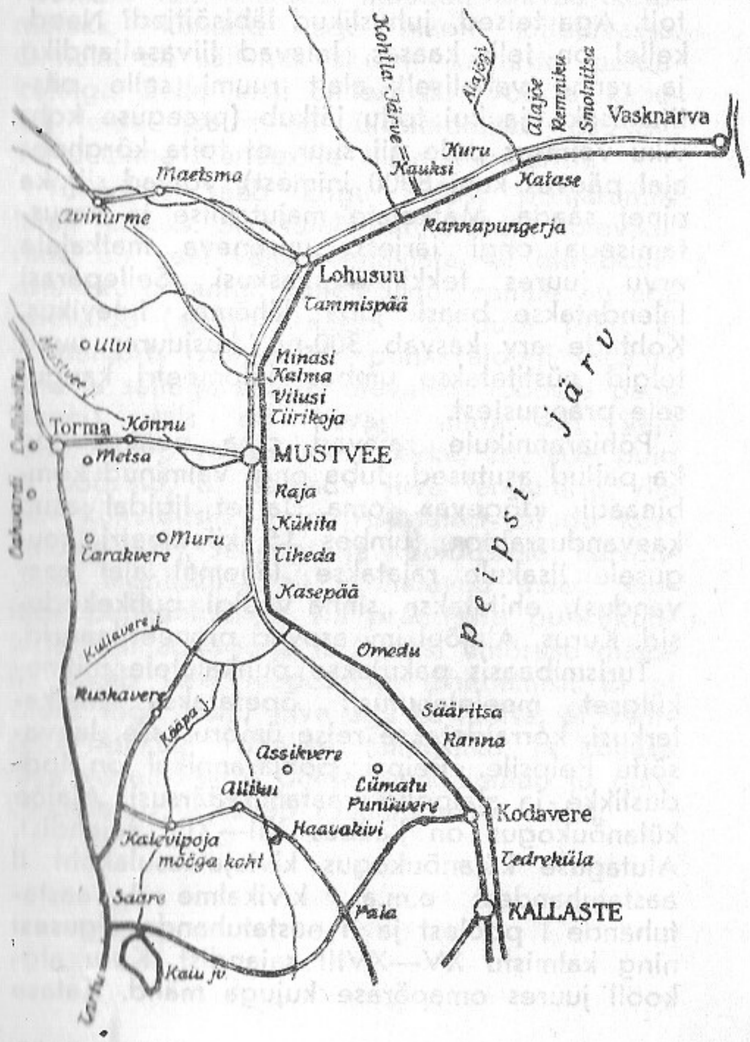

2 Piki Peipsi piiri

Peipsi rand on sel kohal oma loodusliku ilu poolest helde. Liivaluitekallas on küllaltki järsk. Umbes 100—150 m kaugusel on vallseljandik, mis kulgeb piki kallast. Teisel pool vallseljandikku on männimets, mis varjab põhjast ja kaarega nii läänest kui ka idast tuule, nii et puhkajale jääb vesi, liiv, päike ja vaheldusrikas loodus. Metsas võib marjugi korjata. 1966. a. võttis baas ööpäevas vastu 150 tuusikuga ja umbes 30 ilma tuusikuta matkajat. Neile kindlustati öömaja telgis ja toit. Aga teised, juhuslikud läbisõitjad? Need, kellel on telk kaasas, leiavad liivaseljandiku ja ranna vaheliselt alalt ruumi selle püstitamiseks, ja kui toitu jätkub (praeguse kohviku võimsus pole nii suur, et toita kõrghooajal päevas kuni 8000 inimest), võivad siit ka einet saada. Matkajate majutamise ja varustamisega ongi järjest suureneva matkajate arvu juures tekkinud raskusi. Sellepärast laiendatakse baasi juba lähemas tulevikus. Kohtade arv kasvab 300-ni, kusjuures uued telgid püstitatakse umbes kilomeetri kaugusele praegustest.

Põhjarannikule rajavad oma puhkekodud ka paljud asutused. Juba ongi valminud kombinaadi «Jõgeva» oma. Ja et ligidal asub kaevandusrajoon (umbes 15 kilomeetri kaugusele lisakule rajatakse lähemal ajal kaevandus), ehitatakse sinna veelgi puhkekodusid. Kurus, Alajõel jm. asuvad pioneerilaagrid.

Turismibaasis pakutakse puhkajatele mitmekülgset meelelahutust: õpetatakse matkatarkusi, korraldatakse reise ümbrusesse, laevasõite Peipsile. Peipsi põhjarannikul on looduslikke ja ajaloolisi vaatamisväärsusi. Alajõe külanõukogus on kääbas XII—XIV sajandist, Alutaguse külanõukogus kiviaja asulakoht II aastatuhandest e.m.a., kivikalme I aastatuhande I poolest ja II aastatuhande algusest ning kalmistu XV—XVIII sajandist, Kuru algkooli juures omapärase kujuga mänd. Katase

külla püstitati 1964. a. mälestussammas neile I eesti partisanibrigaadi partisanidele, kes 26. veebruaril 1944. a. langesid randumisel. Huvitav on teada, et Rannapungerja jõesuudmest kahe kilomeetri kaugusel olid 25 aastat (1941—1966) peidus ristleja «Aurora» kahurid. 1941. a. Leningradi kaitse organiseerimisel viis «Aurora» viis väiksemat kahurit Oudovasse, et tugevdada Peipsi flotilli laevade relvastust. Augustis, kui Peipsi põhjarannikult tuli lahkuda, muudeti laevad kõlbmatuks, kahurid aga maeti luiteliivasse. Õnneks oli säilinud skeem kahurite peidukohaga. Selle järgi õnnestuski 1966. a. kahurid leida (suurt abi ülesleidmisel osutasid Tartu Linna Pioneeride Maja pioneerid).

Tulevikus saab kogu Peipsi põhjarannik laialt tuntuks. Siia tuleb puhketsoon. Tulevikurand on veel välja ehitamata, ei ole üksikasjalikku plaanigi. Tähelepanu rannale on aga pööratud (ajakirja «Eesti Loodus» 1966. a. 2. numbris pühendati puhkerajooni rajamisele ja sellega seoses olevatele töödele palju ruumi). Mis on kavas, mida on vaja teha? Tuleb rajada metsaparke, istutada puid ja põõsaid, et peatada liiva lendumist, viia läbi kujunduslik raie (risustatud puude kõrvaldamiseks), sanitaar- ja hooldusraie, kuivendada liigniiskuse all kannatavad maad, ehitada puhkeehitised. Ka praeguste puhkekohtade Rannapungerja ja Kauksi ümbruse maastik vajab veel teaduslikku lähenemist. Et ei oleks liiga palju liiva ega ka metsa, et valitseks tasakaal rohelise taimestiku ja kollase liiva vahel. Peipsi põhjarannik kuulub ju puhkajatele ja ta tahab igaühte vastu võtta.

Otto Wilhelm Masingu sünnimail

Jätame maha Kauksi, Rannapungerja (siin on Lohusuu külanõukogus XIX sajandi algusest pärinev Rannapungerja postipoiste eluhoone) ja sõidame lõunasse. Pruunikaspunased männitüved, tumerohelised noored puud, lilla kanarbik, kollased liivalagendikud siin-seal — see on kaunis vaatepilt, mida näeme sirgelt asfaltteelt, kuni tuleb Avijõgi, mis lõpetab kogu selle maastikurikkuse. Avijõe alamjooksul asub Lohusuu küla. Suurtee eraldab küla kaheks: järvepoolses osas elavad venelased, Avinurme mineva tee ääres ja teisel pool jõge eestlased. Lohusuu ala allus kunagi Torma kihelkonnale, oli aga kaugeil äärealil ja usumehed, kartes, et rahvas võib jumalasõnast ilma jääda, asutasid Lohusuusse abikiriku, nn. rannakabeli (1882. a. valmis uus kirik; Lohusuu kiriku torn paistiski Juhan Liivi isale silma, kui ta Venemaalt ... tulles Peipsil surmaohus heitles).

Lohusuus on kirjamehe ja keeleuurija Otto Wilhelm Masingu lapsepõlvekodu. Ta esivanemad on pärit Maarja-Magdaleenast. 1733. a. sündinud Kristjan Masikul (niiviisi kirjutasid nad siis oma nime), kelle isa oli köster, õnnestus rohkem haridust saada kui tavalisel eestlasel sel ajal. Kui 1759. a. otsiti Torma abikirikule Lohusuusse köstrit, jäädi peatuma Kristjan Masikul. Ta osutus kohusetundlikuks meheks, kes oli Lohusuus ametis nelikümmend aastat.

Kristjan Masik oli abielus rüütlisoost Anna Ludovicaga, kes oli rannakabeli köstrile heaks naiseks. Kõrgest soost ja haridusest hoolimata rääkis ta eesti keelt (koduseks keeleks oligi eesti keel) ega põlanud maarahvast. Neil oli kaks last: tütar Helene Charlotte ja poeg Otto Wilhelm (sünd. 1763). Peipsi rannal on tulevane kirjamees oma esimesed sammud astunud, esimesed elutähelepanekud teinud. Lohusuu oli üksluise ümbruse keskpaigaks, kirik kohaks, kuhu rahvas kokku tuli. Lohusuust läks läbi Peterburit Lääne-Euroopaga ühendav tee, kust vooris läbi kõikvõimalikke inimesi. Kõrtsimajas peatunud isegi A. Suvorov. Oli, mida nii kiriku, kõrtsi juures kui ka teel näha ja tähele panna. Kodune elu ei olnud köstri peres jõukas, aga poiss taheti ülikooli edasi õppima panna. Selleks oli kokkuhoidlik isa raha kogunud. Kuid siis tulid õnnetused: maja põles maha ja ta kaotas konkursil raha. Vanemad ei jõudnud enam poega koolitada. Aga Otto Wilhelmil endal oli niipalju tahet, et sõitis Saksamaale, astus ülikooli — töötas ja õppis. Kui ta Saksamaalt kord aastate pärast tagasi tuli, oli ta nimi küll saksapäraselt Masing, kuid oma maad ja rahvast ta ei unustanud. Tema väljaantud ajaleht «Maarahva Nädalaleht» (1821—1823, 1825), «Maarahva kalender ehk tähtraamat» (1823—1826), «Täieline ABD-raamat ...» jt. on kõik määratud rahvale, tema teadmiste laiendamiseks, rumaluse ja ebausu vastu. Juba Lohusuus võis ta jälgida rahva elu, kombeid ja keelt. August Sang kirjutab Otto Wilhelm Masingule pühendatud luuletuses:

> Kui helletustest vastu helkis laas
> või kõrtsituba rõkkas kirjust kärast,
> ta nägudes, mis karedad kui paas,
> teist elu aimas — võõrast, salapärast.

Need tähelepanekud võis Masing teha tõepoolest Lohusuus. Esimene kokkupuude rahvakeelegagi pärineb siit.

Ja uuris hoolsalt rahva keelt see mees
— ta selles nägi rahva hinge peeglit
ja talle näis, et keeles endas sees
on kõik ta seadused, kõik keelereeglid.

Otto Wilhelm Masing tegi palju eesti keele arendamiseks, tuues kirjapilti õ-tähegi.

Kus on rannakabel ja Masingute eluasemed? Kõik on hävinenud. Nagu läbi udu mäletavad Lohusuu inimesed kabeli asukohta. Praeguse kiriku juurest paarsada meetrit Peipsi poole, ambulatooriumi juurest mineva põiktee parempoolses ääres (Avinurme teelt mõnekümne meetri kaugusel) on põõsastesse kasvanud kõrge küngas. Seda näidataksegi. Aga elukohad? Neid teatakse tõepoolest kahte, ja arvatakse, et nad on Papivallas.

Avinurme puutöömeistrid

Lohusuust Avinurme on 17 kilomeetrit. See on Avijõe ääres looklev tee, mida mööda tuleb minna. Lookeid teeb ka Avijõgi. Nii saavad jõgi ja tee kord kokku, kord kaugenevad jälle. Päris lahku ei lähe nad aga kunagi — nii Lohusuud kui ka Avinurmet läbib Avijõgi. Jõgi annabki siinsele loodusele vahelduse, sest maastik tee ääres on üksluine — ei kusagil kõrgemat küngast-kinku, ei orgu ega järsakut. Ja ümberringi kohavad suured metsad, jättes põldudele õige napilt ruumi. Ainult süda-Avinurme on kõrgemal kohal. Aleviku keskel on mälestussammas (püstitatud 1964. a.) neile, kes 20. septembril 1944. a. langesid võitluses fašistide vastu. Fašistidel olid Avinurmes suured kaotused. Siin õnnestus Eesti Laskurkorpuse võitlejatel sulgeda vaenlase väljapääs läände, nende vaatleja kiriku tornis kahjutuks teha ja vaenlase patareid vallutada.

Avinurme rikkuseks ja kuulsuseks on mets (põlistest, looduskaitse all olevatest puudest kasvab kooliaias kolm pärna, Kõrve külas Meepärn, Jõepere külas Matsra ligidal pärn, vaher ja lepp, Kolgavälja külas Möldri lähedal pärn ja Värava juures neli kaske). Mets annab materjali, millest Avinurme mehed on valmistanud kõikvõimalikke majapidamistarbeid. Põlvest põlve on edasi antud puutöökunsti, sest väike ning madal põllulapp ei andnud nii palju, et elatuda. Sellepärast ongi siin olnud kõige olulisemal kohal puunõude

valmistamine. Talvel varuti metsast materjal (varasematel aegadel korraldati selleks salajasi retkigi), töödeldi seda vajalikul määral (lõigati vastava pikkuse või paksusega laudadeks, pandi paindesse) ja asetati siis kuivama, et järgmisel talvel sellest midagi valmistada. Mida kõike Avinurmes pole tehtud! A. Viires loetleb oma uurimuses «Eesti rahvapärane puutööndus» üles puunõud, kibud, tünnid, õllevaadid, reed, viljasarjad, sõelad, soad, peergkorvid, toolid, rangipuud, voodid, s. o. kogu majapidamises vajaminevad nõud, mööbli, tarbeesemed. Ja nendega varustati suuri Eesti alasid. See oli tööala, mis nõudis oskuslikke käsi ja kunstimeelt. Vilunud meistrid tegid head tööd. «Avinurme puunõud, ei neid lõhu ükski jõud» — ütles kõnekäändki. Nõud pididki head olema, sest enamus kaubast oli mõeldud «ekspordiks» — kodust kaugemale müümiseks. Käidi isegi Tartus, Pärnus, Viljandis, Jõhvis, Paides, Tallinnas ja üle Peipsi Oudovaski. Oli neidki aegu, kus kaup ei läinud. Siis olid siinsed töömehed tööta. Tuli minna sadade kilomeetrite taha tööd otsima. Avinurme mehed on sisemaal vitspaju üles töötanud. Seda ostsid nende käest meiereid võitünnidele.

Avinurmes valmistatakse praegu tünne ja tammeankruid.

Avinurmes Jaaguvälja külas Lepiku talus on sündinud kirjanik Heino Kiik. Avinurmes ongi möödunud ta noorus. Aastail 1935—1945 õppis ta Vadi algkoolis, käis Tammessaare külas karjas (siin oli vanematel 1940/41. a. uusmaakoht), aitas kodus vanemaid. 1941/42. a., kui ta oli kodus, õpetas isa talle traditsioonilise puutööameti selgeks.

Wilhelm Küchelbeckeri kodus

«Tõuske ellu mu mälestustes, laaned, metsikud, sünged! Teie, kuused, taevanikkuündivad, teie, tumerohelised männid, Eestimaa põlistütred, läbipääsmatud sood ja rabad — nüüd tuletan teid meelde! Sind, morn Ulvi, sind, lookleva ojakesega vöötatud Avinurme küngas, sind, liivane Nenal, sind, tormine Tšuudi järv! Väiksekesena toodi mind Neeva kallastelt, Petropolise pompoossete müüride vahelt Peipsi kallastele. Ialgi ei unusta ma su linnuseid, mu esivanemate maa, su ürghõimu, su kombeid, tavasid, pärimusi!» Nii kirjutab kirjanik ja dekabrist Wilhelm Küchelbecker jutustuses «Ado», mida nimetatakse ta «Eesti jutustuseks». Eestiga on seotud Küchelbeckeril väga palju, elu kõige unustamatum aeg — lapsepõlv. Küchelbecker on sündinud 1797. a. Peterburis. Ta isa pärines Saksamaalt — oli Leipzigi ülikooli kasvandik, erialalt agronoom. Kaua aega oli ta suurvürst Paul Petrovitši mõisas valitsejaks. 1801. a. asus ta elama imperaator Pauli poolt kingitud mõisasse Avinurmes. Isa suri aastal 1809. Küchelbeckeri luuletus «Vennale» juhatab tema hauda otsima Avinurmest. Kust? Poegki kirjutab juba, et kõik on ta kunagises kodus muutunud:

> Kõik möödunud on nagu kauge kaja
> ja paika kalmistulgi praegu vist
> ei leiaks me, kus puhkab, päitsis rist,
> me taat, kes lõpuni käis eluraja.

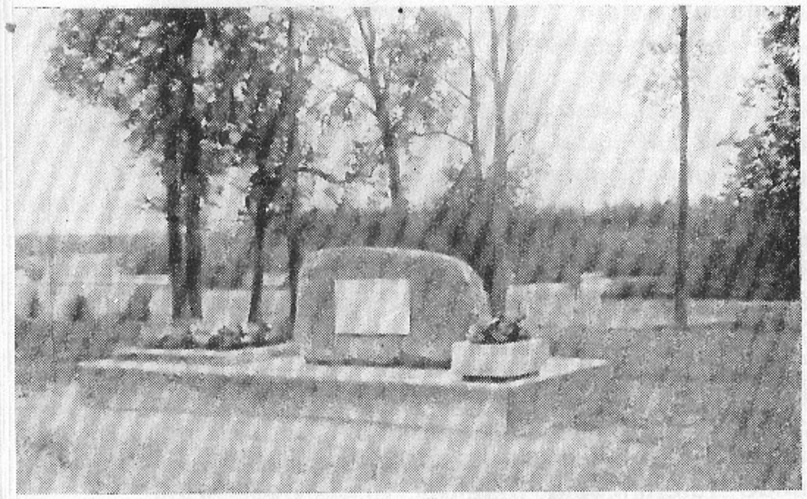

Mälestusmärk Wilhelm Küchelbeckerile Avinurmes. (1966)

Avinurmes veetis Küchelbecker oma lapsepõlve kuni üheteistkümnenda eluaastani, s. o. 1808. aastani. (Ta siinne elukoht on tähistatud.) Küchelbeckeri vanemad olid sakslased, kuid emakeeleks sai vene keel (kasvatajad olid venelased). Avinurmes oli ta peamiseks hoolitsejaks — õpetajaks, kasvatajaks ja «teiseks emaks» — õde Justina. Ta oli nii hea inimene, et kirjanik on teda oma kirjades ja luuletustes elu lõpuni meenutanud.

Lapsepõlv iseenesest on juba kaunis. Küchelbeckeri kodu ja kaunis loodus muutsid selle veelgi meeldivamaks. Ta on hiljem neid päevi tihti meenutanud. Ja need ei ole ainult romantilised tagasipildid, vaid elu tõelist külge kajastavad read. Mõisnikulapse elus ei olnud mingeid raskusi. Ta uitas Avinurmes niisama ringi, jälgides hoolega kõike enda ümber. Siin oli nende kodu «künka peal», ligidalt lookles mööda Avijõgi, metsad olid täis marju, nurmed ja aed lilli. Need on Küchelbeckeri kodurajad, kust ta ammutas raskетel aegadel ainet oma luuleks ja jõudu

vastupanuks. Eestit on ta nimetanud oma kodumaaks, mis «armsam on kesk teisi maid». Siin oli

Lauskmaade lokkav-värske varjund
ja laante lõppematud read,
kus orupedajad on harjund
maast taeva alla tõstma pead,
oh maa, kus kõigest kargust uhkab,
need samblalised nõmmemaad...

Vennaga või üksi külastati kõiki neid kohti. Alati kutsus jõgi. Nad käisid vennaga pilliroos, mis tundus poistele kõrge kui mets, jälgisid jõel paati või kalurit, kes võttis võrke välja. Hiljem meenutab ta jõge nagu muinasmaad.

Ja sind, kes võlusid meid üha,
me mõtteid kaasa kandsid siis —
ah, Avijõgi, kaunis, pühal
Veel kõrvus heliseb su viis...

Küchelbecker on näinud oma romantilise kodu tagant aga kaugemalegi. Harva nimetab ta küll Eestimaa elanikku, taluinimest, kuid kui nimetab, siis soojalt, põlguseta. Karjusneide on meelde tuletatud kaunitena, «kel on selged silmad». Meelde on jäänud eesti «piigade» lauluviisid.

1825. a. aprillis sõitis Küchelbecker Peterburisse. Detsembris võttis ta osa valitsusevastasest väljaastumisest. Ta mõisteti surma, hiljem pääses aga pikaajalise sunnitöö-karistusega. Vanglate vintsutustes ei pidanud tervis vastu ja ta suri 1846. a.

«Kas näen sind veel kunagi elus, Tšuudi [Peipsi] järv? Kas mul õnnestub rännata su liivasel kaldal?» küsib Küchelbecker juba jutustuses «Ado». See oli mõni aasta enne ta vangistamist. Kodu on meenutanud kirjanik sunnitööl olles luuletustes «Vennale», «Parun Rosenile», «Vaher».

Ja «Adogi» tegevuse on kirjanik paigutanud Avinurme, neissesamadesse kohtadesse, kus elas ja liikus ta ise. On juttu Avinurme

künkast ja Maitsma orust. Saksa päritoluga kirjanik kujutab sakslaste sissetungi XIII sajandil, mõistes ristirüütlid hukka. Ado on sakslastevastases võitluses «Torma lahingus» (sellist lahingut pole tegelikkuses küll olnud) kangelaseks saanud ja pärast ebaõnnestunud lahinguid jääb ta elama Maitsmasse (tegelikkuses on kohanimi Maetsma). Tema tütar Maia on kihlatud Noorega, kes elab Loressaare linnuses. Noore isa Suur on vaenlaste leeri üle läinud. Noor ise ei ole reeturite hulgas. Ado ja Maia saavad Noorega Avinurme künkal kokku (Ado ja Noor hakavad siin elama). Loressaare linnuse ligidal peetakse koos Torma, Maitsma, Nenali vanematega nõu ja otsustatakse sakslaste vastu üles tõusta. Noor saadetakse Novgorodi abi paluma. Sel ajal kui Noor on kaugel, avastatakse eestlaste salajane pelgupaik. Ado võetakse vangi ja tema lähedased tapetakse. Maia pääseb imekombel Nenali, sealt vene kaluripaatidega üle Peipsi Novgorodi ja kohtub seal Noorega. Ado otsustatakse päästa. Nende kogutud salk lööbki vaenlase väeosa puruks ja Ado vabastatakse. Kuid vaenlane on ikkagi veel maal. Talvel, kui «Peipsi järv oli muutunud määratu suureks peegliks», lähevad kõik — Ado, Maia ja Noor — Novgorodi, kust Noor tuleb koos Vene vägedega, keda juhib Jaroslav Tark, Tartu alla.

«Ado» on paljuski algeline kirjandusteos, ometi oli ta teema XIX sajandi esimesel poolel vägagi tänuväärne.

Lohusuust Mustveesse. Mustvee

Kui on ületatud Avijõgi ja Lohusuu selja taha jäänud, toimub maastikus järsk muutus. Siin on maa tunduvalt madalam ja puud kiduramad kui põhja pool. Mänd ei siruta ennast kõrgele ja kask on vaevaline. Maa on kohati soostunud ega paku puudele ja taimedele vajalikku toitu.

Tammispää, Kalma, Vilusi, Tiirikoja — need külad on väiksemad punktid enne suuremat asustust — Mustvee linna. Majad on vahel otse järve rannal. Rannale järgneb tasane mitmesaja meetri laiune maariba, seejärel algab mets. Kogu asustus on surutud Peipsi kaldale. Tee läheb mööda randa. See tee on vana. Siin on rühkinud oma igapäevaseid asju ajades või reisidel olles talumehed, siin on liikunud kiirel vabastuskäigul 1944. a. sõjamehed, seda mööda kulgeb praegu suur asfalteeritud ühendustee Leningradiga.

Omaette kuulsusega on sellel teelõigul Ninasi postijaam. 1825. aastal peatus siin äsja surnud tsaari Aleksander I vend Mihhail, pidades troonipärimise asjus sidet vendade Nikolai ja Konstantini vahel, kelledest üks elas Peterburis ja teine asekuningana Poolas. Ninasi on ka Küchelbeckeri «Ado» üheks tegevuskohaks. Ninasi postijaama hoonet ei ole enam. Selles majas on olnud leprosoorium (Aadu Hint mainib seda kohta ka oma «Tuulise ranna» IV osas) ja kool. 1957. a. oli tulekahju ja hiljem ehitatud hoone on teise kujuga.

Jõuame Mustveesse.

«Vuafa, ku sa kõrra Mustvette suas, vot kos one ilusad majad!» ütleb Juhan Liivi Peto «Pildikeses Peipsi rannalt». See iseloomustus on Mustveele antud 1890. aastal, siis kui Mustvee oli hoogsalt kasvanud, kui oli ehitatud palju maju. Tihedad majaderead kahel pool uulitsaid, kauplev ja vilet ajav sadam Mustvee jõe suudmes, kalurid, poed, turg, kus Mustvee käsitöölised oma näputööd ja maarahvas oma põllusaadusi müüsid — selline oli möödunud sajandi lõpu ja käesoleva sajandi alguse Mustvee. Endist Mustveed me enam ei näe, ta on mitmel korral maha põlenud. Vanast Mustvee külast-alevikust-alevist ei oska õiget pilti luuagi. Mustvee hoolsate koduloouurijate Väino Pommeri, Mustvee I Keskkooli õpetajate Kersti Kuuse, H. Värgi jt. kogutud fotomaterjal, samuti ka nende kogutud suusõnalised materjalid aitavad möödunule pilku heita. Foto 1911. aastast. Siin ongi need oma aja kohta «ilusad majad», millest räägib Juhan Liiv! Pildil on mõned laiad kivimajad ja kahekorruselised puumajad, kuid enamuses ikkagi ärklitubadega ühekorruselised elumajad, sillutamata tänavad, võõrast uudistavad näod.

Aliise Moora kirjutab oma uurimuses «Peipsimaa etnilisest ajaloost»: «Kuni 13. või isegi 14. sajandini paistab Peipsi lääneranniku püsiv asustus puuduvat.» Kaugemal sisemaal olevatel külakondadel olid XIV sajandil rannas oma püügi- ehk loomusekohad; Mustvee jõe suudmes praeguse Mustvee kohal oli Laius-Tähkvere küla oma. Edasi juhatatakse allikale, kust saame esimesi teateid Peipsi rannakülade ja Mustvee kohta. Need on 1582., 1599. a. ja hilisematel aastatel Poola võimude poolt toimetatud revisjonide materjalid. 1599. a. revisjonis on märgitud paljud Avinurme külad ning Lohusuu, Tammispää, Ninasi, Vilusi, Ranna-Piilsi, Kükita, Maa-Kasepää, Omedu ja Mustvee küla (*Musth* või *Czarne*) ning Mustvee mõis (*folwark Mostersth* või *Czarny*). Ühes revisjonis on märgitud, et talupoegadel oli vähe maad ja nad elatasid ennast peamiselt kalastusest, kandes oma koormisi kalas või rahas. 1625. aastaks oli maa sõdade ja taudide läbi kannatada saanud. Mustvee küla aga mainitakse selleski revisjonis. Siinsed talupojad on maksnud noodalt 1 rubla raha, 1 tündri rääbiseid, 100 havi ja 1000 ahvenat. Küla piirid ei võinud sel ajal suured olla, sest 1599. a. revisjoni andmetel märgiti Mustvee taluperede arvuks 10. Nende ümber laius siis mets, mis kuulus Laius-Tähkvere kroonumõisale.

Mustvee alev hakkas hoogsamalt arenema XIX sajandi algul. 1805. a. oli Mustvees 1953 elanikku ja 371 maja. Sajandi keskpaigas (1853.—1854. a.) oli siinkandis verine kõhutõbi ja sarlakid, 1893. a. koolera, millesse paljud surid. Aga haigustele vaatamata oli sajandi lõpu Mustvees üle kolme tuhande elaniku. Liiklemiseks oli Mustvee asend soodus: liiklustee läks siit mööda Peipsi randa põhja, lõunasse ja sisemaale, Peipsi aga ühendas kaugeid alasid. See kõik soodustas elanike arvu kasvu. Sajandi lõpuks oli suurenenud ka majade arv: 1897. a. oli Mustvees 400 puu- ja 8 kivimaja. Majad olid kiilutud üksteise kõrvale, ja kui 1918. a. mais ühes majas tuli lahti pääses, viis läänetuul tule edasi ja nii põleski maha 120 maja. 1921. a. sai Mustveest alev ja 1938. a. linn.

Praegune Mustvee on oma näoga. Suures osamaasõjas põles linnast maha ligi 70%. Nõukogude korra ajal on kunagiste puumajade asemele kerkinud kivimajad; linna ehitus oli eriti hoogne 1950-ndail aastail, mil asfalteeriti ka osa tänavaid. Linna piirid on viimasel ajal laienenud. Linna servadele, sinna, kus oli võsa ja karjamaad, on nüüd kerkinud palju individuaalmaju. Mustvees on kolm peatäna-

Mälestuskivi Mustvees ja ümbruses hukatud nõukogude inimestele. (1966)

vat: Leningradi, Tartu ja Pihkva, mis ühinevad järve ääres; nende vahele ja ümber jaotubki kogu linn. Tartu tänav kulgeb Mustvee jõe kaldal, Leningradi ja Pihkva tänav otse järve äärt mööda. Linna ümbruses on lauskmaa, lääne pool pole asustustki — linna servalt on üle aiamaade ja lagendiku näha metsamüür. Linnas on palju rohelist. Jõgi annab linnale meeldivalt vaheldusrikkaid pilte. Ja idakaa-

es sillerdab päikesepaistes või mühab marus Peipsi. Selline on Mustvee. 1966. a. andmetel elab siin 2300 elanikku. Linnas on kaks kesk-kooli. Siinset tööstust esindavad Tallinna tri-kotaaživabriku «Marat» ja Rakvere õmblus-tööstuse «Virulane» osakonnad ning Tartu tekstiilivabriku «Areng» silmkoetsehh. Kohtla-Järve rajooni «Peipsi» kalurikolhoosil töötab Mustvees neljas brigaad.

Arvatakse, et Mustvee nimi on tulnud siin-sest jõest, mille vesi on turbamullaseid maa-alasid läbides must ja tõmmu. Varasemaga võrreldes on vesi jões madal, jõepõhi näha ja me ei tuleks selle pealegi, et vee värvi järgi siinsele kohale nimi panna.

Mustvees on üks võõrapärast nime kandev tänav — Benitto Agirre tänav, mis kulgeb Tartu tänavalt üle jõe linna servale. Benitto Agirre oli hispaanlane, kes pääses lapsena Nõukogude Liitu, kasvas siin üles ja õppis hävituslenduriks. Ta oli kiire otsustus- ja tegutsemisvõimega lendur. Kord päästis ta oma komandöri Paštšenko Saksa lennuki käest. Selle eest autasustati teda Punatähe ordeniga. 9. märtsil 1944. a. toimusid ägedad õhulahin-gud Peipsi kohal. Agirre lennuk sai vigastada ja ta oli sunnitud laskuma Lohusuu ja Tam-mispää küla vahele jääle, olles kaldast kõi-gest 600 meetri kaugusel. Peipsi idakallas oli kaugel. Agirre hakkas minema, kuid paari kilomeetri pärast takistas haavatud mehe edasiliikumist pragu jääs. Ja vaenlased lähe-nesid. Üksik võitleja jääl ei suutnud vastu panna. Ta tulistas, kuni jäi järele üks kuul, mille hoidis enda jaoks . . .

Mustvee vabastamine Saksa okupantidest läks kiiresti. 19. septembriks 1944. a. olid Nõukogude armee väeosad jõudnud Mustvee lähistele ja võtnud positsioonid sisse Tiheda külas. Mustvee poolt liikusid vaenlase tan-ketid. Osava tabamusega tehti üks neist kah-utuks, ülejäänud pöördusid Mustveesse

Piki Peipsi piirl

tagasi. Vaenlase jõud paiknesid Mustvees. Nad olid tule alla võtnud lagendiku kuni Raja külani; kirikutornidest tulistasid snaiperid, tee olid mineeritud. Kui jõuti välja Mustvee jõeni, oli vaenlane veel teisel kaldal. Katjuušade tuli sundis nad põgenema. Ja nii läkski vaenlane Mustveest mööda Peipsi kallast põhja poole, lootes Avinurme kaudu edasi pääseda.

Okupandid kihutati minema, aga nende metsikusi ei saa unustada. Raudtee ääres soo-serval lasksid nad maha üle saja Mustvee ja ümbruskonna elaniku. 19. septembril 1966. a. avati sel kohal mälestuskivi.

Ka linn sai kannatada. Johannes Semper tunnistab luuletuses «Pidu katku ajal»:

Lipp vardasse, Mustvee ja Põltsamaa,
et jäänd teist vaid tuha rada!

Ei igaüks sihukest õnne saa —
end lõpuni ohverdada!

Mustvees kasvas üles ja astus esimesed sammud lavakunsti teel NSV Liidu rahvakunstnik Aino Talvi. Tema vanaisa Juhan Müller on sündinud 1844. a. ja oli abielus Kudina vallast Liisa Kõrvega. Maad oli Mustvee serval elaval mehel (siis ei ulatunud Mustvee veel nii kaugele kui praegu) vähe ja ta kasvatas sigureid, kuivatades neid selleks ehitatud hoones. Elati tee ääres (praegu on sellel kohal kaev), kui aga elumaja hävis, kohandati sigurikuivati elumajaks; see hoone on säilinud praeguseni ja selles on elanud ka Aino Talvi. Ta isa sündis 1874. a. Mustvees, oli Jaapani sõjas ja siirdus pärast sõda Tartusse, kus oli tsaariametnik, katsetades hiljem ebaõnnestunult kaubaäri alal. Tartus sündis 1909. a. Mülleritel tütar Aino. Tulnud 1921. a. Mustveesse, ostis August Müller hobuse ja vankri ning hakkas vooris käima. Ka tütar Aino tuli Mustveesse, jätkates 1921. a. õpinguid siinses gümnaasiu-

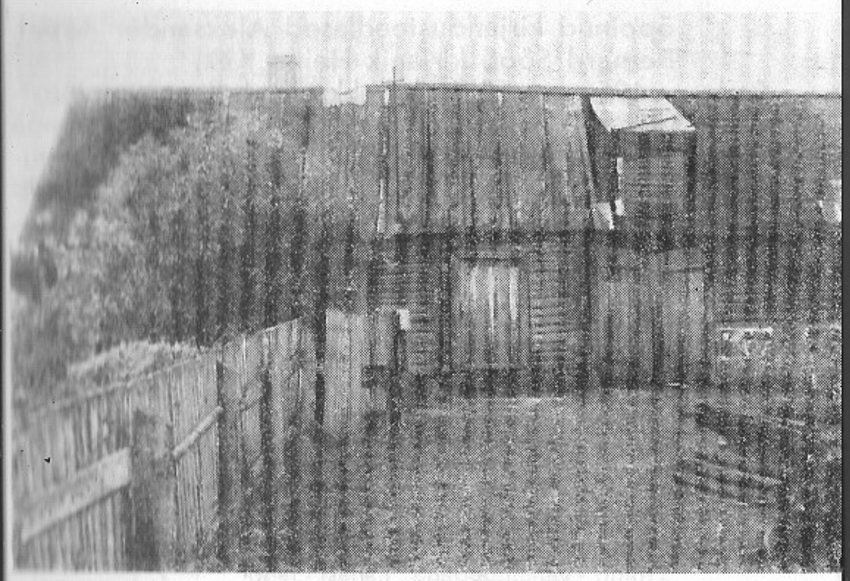

Aino Talvi Mustvee-kodu. (1966)

nis. Mustvees elas ta pidevalt 1921.—1924. a., 1928. a. oli ta abijõuna tööl rahukohtu kantseleis. Siin õppimisel ja töötamisel oli Aino Talvi elus ühest küljest eriline tähtsus. Harilusselt näitering lavastas E. Linde juhatusel (kes on ka mõned näidendid kirjutanud) näidendeid ja juba koolilavalt tuntud Aino Müller hakkas kaasa mängima.

3. juulil 1887. a. sündis Mustvees isetegevuslik helilooja Heinrich Meri, K. Merilaasi luuletuse «Laula, laula, väike karjus», J. Smuuli «Mälestusi isast» jpt. luuletuste viisistaja. Juba tema isa oli muusikamees, juhatas Mustvees puhkpilliorkestrit. Isa oligi Heinrich Meres muusikahuvi äratajaks ja esimeseks muusikaõpetajaks. Asjata pole helilooja nimetanud oma esimeste mälestuste hulgas muusikat. Mustvees on H. Meri koolis käinud ja õpetajaks olnud.

Mustveel on ka kirjanduslik külg. Siin on

õppinud kirjandusteadlased Aleksander Aspel, Bernard Sööt, kirjanik Heino Kiik.

1956. a. sügisel hakkasid tolleaegse Mustvee rajooni ajalehes «Oktoobri Tee» ilmuma noore poetessi Linda Ruudi luuletused. Luuletaja oli pärast ülikooli lõpetamist asunud tööle siinse ajalehe toimetusse ja oli loomulik, et juba ülikoolis kirjutatud luuletustele siin lisa tekkis. Ühe luuletuse — «Tuulte püha» loomisele on inspireerinud teda Peipsi. Luuletuses on tunda ehtsat järvelähedust, tuulist ilma, möllavat järve.

All musta laotuse tuuli kiskleb.
Kuusära rahutult vetel viskleb
ja viivuks ehmunult varju kaob;
siis juba möödas on pilvehari
kui mustapurjene röövlilaev,
ning vahumõõgaga kallast taob
murdlainete sõjakalt kihutav kari.

Oi tuulte pilgarit, tuulte püha!
Oi hullu tantsu, kus rõõm ja raev!
On raskelt võidukas Peipsi müha.
Ei ole kaugust, ei aja kulgu,
on ainult iilide mässav julgus.

Väljudes Tartu tänava kaudu Mustveest **Torma** endisele Narva maanteele, pääseme Torma (14 kilomeetrit). Suuri lookeid tehes läheb tee läbi metsa, üle Mustvee jõe, tõustes Kõnnu kohal mäkke. Umbes poolel teel pöörab üks haru põhja — Võtikveresse, Ulvisse (praegu veetakse Ulvi rabast ümbruskonna kolhoosidele ja sovhoosidele turvast allapanuks) ja edasi mööda kõrgemat seljakut Avinurme. Torma tee läheb Võtikvere teeharust alates edela suunas. Mustvee—Jõgeva—Tartu teekolmnurgal ta asetsebki (Jõgevale on Tormast 25 km, Tartusse 54 km). Kohe Tartusse pöörduva tee algul asetsevad Torma sovhoosi uued kahekorruselised elumajad, sovhoosi keskus on teekolmnurgalt mõnesaja meetri kaugusel kunagises Torma mõisa häärberis. Tormat läbib asfalteeritud maantee.

Tormast pärinev balti-saksa kirjamees G. Schultz-Bertram räägib oma 1868. a. ilmunud raamatus «Wagien» Tormast. Tema teada esineb Torma nimi vene ajaraamatuis. 1030., 1130. ja 1212. a. on neis mainitud Torma eestlasi, keda Pihkva vürstid nimetavad paganaiks. Uno Hermann on arhiivimaterjalide põhjal 1956. a. ajalehes «Oktoobri Tee» pilku heitnud Tormale. XVII sajandil elasid siin talupojad vaeselt, nii et ei saanud kirikuõpetajale palkagi maksta ja seda tegid siis mõisnikud. Kui kirikuõpetajad käisid kodudes katsumas, põgenesid talupojad eest ära. Kirikus käidi vähe, nii et vahel olid pingid hoopis tühjad. 1688. a. oli Tormas kool, kus õppis 29 last. 1820. a.

avati Torma kihelkonnakool, kus 1822. a. õppis 16 poissi.

Kunagise Torma kihelkonna süda asetses Peterburi maantee idaküljes, soo poole alaneval mäeküljel. Mõis, kirik, kool, kõrts, surnuaed — kõik olid paigutatud paari kilomeetri pikkusele ja umbes poole kilomeetri laiusele maaribale. Enamik Torma kultuuriloolisi ehitisi on säilinud. Torma mõisa häärberile on tehtud ainult mõningaid ümberehitusi. Mõisasüdamest Tartu poole asub kirik. Kunstimälestistena leidub kirikus kaks XVIII sajandi lõpust pärinevat küünlajalga ja hõbekarp. Kiriku teeb kuulsaks see, et siin oli ta ehitamise ajal (1755—1766) õpetajaks äge pärisorjuse vastu võitleja Johann Georg Eisen von Schwarzenberg. Kiriku ligidal asub Friedenthal — Rahuorg. Siin on elanud G. Schultz-Bertram 1862. a. kevadest kuni 1864. a. maikuuni või käinud muudel aegadel ema külastamas. 1966. a. ehitasid Torma sovhoosi ja «Kungla» ning «Suure Oktoobri» kolhoosi rahvas Rahuorgu laululava. Kirikust mõnisada meetrit Tartu poole asub surnuaed. Selle kirikupoolses küljes oli palvemaja (praegu on selles kuivati). Surnuaia edelapoolse nurga juures üle maantee oli kõrts (praegu on hoone lagunemas). Idakaares oli mäe all teest mõnesaja meetri kaugusel kihelkonnakoolimaja, kus Adam Jakobson oli õpetajaks ja Carl Robert Jakobson üles kasvas. Tormast Tarakvere poole minna asub Linnutaja mägi. Torma kiriku juurest läheb tee lääne poole. Umbes kilomeetri kaugusel asub Lahvardi talu, kus sündis kirjanik Jakob Pärn. Sünnimaja aset tähistavad praegu noored pärnad. Lahvardilt läheb tee Lullikatku poole, mis on siit paari kilomeetri kaugusel (Torma teekolmnurgalt on Lullikatku sama kaugel). Lahvardilt umbes 100 m kaugusel asetseb nn. Prohvetimänd, suur looduskaitse all olev puu. Ja kohe siinsamas on põllul ohvrikivi.

Võtikvere ministeeriumikoolis oli õpetajaks luuletaja Hendrik Adamson, kes elas maja vasakus otsas (pildil ta aknaid näha pole). (1908)

Võtikveres on paaril korral peatunud luuletaja Elise Aun (ta vend oli siin metsaülem). Tormaga on seotud Juhan Sütiste poeem «Haamer» ja G. Schultz-Bertrami ballaad «Marta Marzibill ehk unenägu õõnsa jalaka sees».

Kultuurilooliselt on tähtis praeguse C. R. Jakobsoni nim. Torma 8-klassilise kooli hoone. Koolile anti 1957. a. C. R. Jakobsoni nimi ja maja ette püstitati C. R. Jakobsoni mälestussammas, mille autoriks on kujur R. Haavamägi (otseselt pole kool küll C. R. Jakobsoniga seotud). Sajandi algul oli siin Võtikvere ministeeriumikool. 1911. a. sügisel (kuni novembrikuuni) oli selles koolis lühikest aega õpetajaks tagasihoidlik, vaikne, tõsine ja häbelik, veidi kõõrdsilmne noormees. Ta oli just Tartust õpetajate seminarist tulnud, elas koolimaja vasakus otsas teisel korrusel ja võttis osa õpetajate omavahelistest meelelahutusli-

Kirikumõisa põld oli ära kurnatud, nii et ma kuue aasta jooksul vaevalt kahekordse seemne külvist tagasi sain. Terve heinamaa oli tihedaks metsaks muutunud.» Humaansete vaadetega J. G. Eisen (ta elas muidugi hästi, sest amet, lisateenistus arstina, maa- ja aiapidamine andsid sissetulekut) oli valitsevast viletsusest valusalt riivatud. Ta oli kogu oma 30-aastase Tormas oleku ajal hoolas rahvavalgustaja. Sõitis talupoegade hulgas ringi, õpetades neile kirjatarkust, samuti võitles ta koolide asutamise eest («Koole peaks meil olema, et talupoeg võiks inimeseks saada.»). Rõuged olid sel ajal hädaohtlikuks haiguseks. 1756. a. laskis Eisen oma lastele rõugeid panna. See oli esimene rõugepanemine Eestis. Hoolsa aedniku tööd ja leiutused (näiteks aedvilja säilitamise alalt) leidsid tunnustust nii ümbruskonna talupoegade poolt kui ka kaugemal, nii et ta valiti 1772. a. Peterburi Vaba Ökonoomia Seltsi ja 1775. a. Leipzigi Ökonoomia Seltsi liikmeks. Ta asutas Tormasse puukooli ja tegi «leiduse», «kuidas terveid oksi õunapuudele külge pookida». Eesti keeles kirjutas ta «Kärneri raamatu», mis aga ei ilmunud.

Need harrastused ja ettevõtted olid tingitud huvist, aga ka soovist parandada olusid. Puuduste põhjustajana nägigi see avala mõistusega mees pärisorjuslikku korda, sest «sõda, nälg ja katk möllavad ainult teatud aja, ja maa, mida inimesed harivad, kosub jälle, aga pärisorjuse-hullus ei saa ilmaski kõhtu täis». Feodaalkorra-vastast võitlust alustas ta 1750. a. ja sattus kohe ka aadli viha alla. Ainult sidemed ja tutvused Peterburis võimaldasid tal jätkata oma visa võitlust. Millised olid J. G. Eiseni seisukohad? Lühidalt öeldes — kogu pärisorjusliku korra eitamine. Ta leiab, et pärisorjus on loodusevastane vägivalla- ja rõhumissüsteem. Ta pidas pärisorjust kahjulikuks nii aadlile, linnakodanikule, talupojale kui ka riigile. Pärisorja asemel nägi Eisen

vaba talupoega. Temale peaks mõisnik andma maa tasuta, kusjuures talupojal oleks õigus seda müüa või rendile anda. Mõisnik saaks talu maalt edaspidi teatud maksu. Mõisamaid soovitab ta harida palgatöölistel, kelle töö on produktiivsem kui pärisorjadel. J. G. Eisenil oli veel üks ettepanek. Ta soovitas kutsuda Saksamaalt Eestisse ja Venemaale koloniste, kes oleksid andnud edasi talupidamiskogemusi. Selle plaani vastu tundsid huvi ka Peeter III ja Katariina II. 1764. a. sügisel oligi J. G. Eisenil Katariina II-ga jutuajamine. Ta katsetas Peterburi-lähedastes mõisates, kuhu kutsuti Saksamaalt koloniste. Seal tulid aga takistused vahele: Eiseni vaenlased Liivimaal viisid asja «pealekäimiste ja viguritega niikaugele, et ma luba pidin paluma nüüd koju sõita . . .».

J. G. Eisen oli Tormas 1775. aastani, mil läks Miitavisse ja sealt Moskva lähedale, kus 1779. a. suri.

Pudrumägesid ja piimajõgesid Eestis ei olnud. Hea, et see kaugelt tulnud mees sellest kohe aru sai ja talupojale kaugeks ei jäänud. Ta oli küll erandkujuks ja tema plaanideski ei oleks olnud kõik vastuvõetav. Sest kes teab, mis oleksid maale tähendanud saksa kolonistid. Küid pärisorjuse ägeda vastasena ütles ta välja mõisniku ees selga küürutama sunnitud talupoegade arvamuse mõisniku kohta: «Ta on 1000 alama härra, kellest teda mitte üksainus ei austa, sest et nad kõik teda vihkavad, ja kui nad teda ka austavad, siis ei ole see kellegi austus, sest et nad teda austama peavad.»

Carl Robert Jakobson Tormas

Torma oli nagu kohaks, kus õiendati feodaalkorra ja selle isandatega arveid. Tormaga on seotud ka C. R. Jakobsoni noorpõlv, ta kujunemisaastad. Lapsepõlvekoduks oli tal Torma kihelkonnakoolimaja, mida C. R. Jakobson iseloomustab memuaarilises palas «Ideaal ja elu». See asetses Peterburi maantee lähedal, nii et tee pealt võidi näha «koolihoone korstnaid ja mõnede vanade paplite latvu, sest maapind nimelt laskus mõnisada sammu maanteest ida pool järsult aasaderikkaks parajaks oruks, mis suubus suurepärasesse metsa». Koolimajast lääne pool oli näha «versta kaugusel puude vahelt väljavaatav kirik», ida ja lõuna pool olid mets ja sooniit, kust tulevad tuuled pahandasid Torma koolmeistrit Adam Jakobsoni. Õhtu pool oli mäeharjal kõrts, kust Torma koolimajas 1855.—1857. a. koolmeistri abiks olnud J. Weitzenberg kuulis posthobuste kellahelinat.

Praegu ei ole enam alles kihelkonnakoolimaja, mis on seotud Jakobsonidega. See hoone põles maha 1879. a. Kuid tänu C. R. Jakobsonile teame Jakobsonide korterist üht-teist. «Ideaalis ja elus» ta kirjutab: «Läbi väikese eeskoja tuleme kööki ja läbi selle «suurde tuppa», mis kujutab endast üheskoos salongi, võõraste- ja söögituba. Sel on väga mõnus välimus, kuigi terve mööbel koosneb diivanist, ilusast puhvetikapist, poolest tosinast toolidest, kahest kummutist ja üsna ilusast tiibklaverist. Viimase kohal võib näha Schilleri ja

Bachi pilte, nende vastas teisel seinal Pestalozzit... Valged kardinad akende ees ja lilled ei tohi muidugi puududa.»

Jakobsonid tulid Tormasse 1844. a. C. R. Jakobsoni isa Adam sai siin köstriks ja kihelkonnakoolmeistriks. Iseõppinud mees oli arukas koolmeister: tema ajal paranes õppeedukus, kasvas õpilaste arv, ta pani suurt rõhku loodusteaduste, laulmise ja muusika õpetamisele. Muusikaga tegeles ta ka väljaspool kooli. Tema juures käisid laulmist õppimas ja harjutamas koolmeistrid ja kihelkonnakooli lõpetanud. Adam Jakobson oli veendunud, et «meie armsa maarahva seest üks vägev lauluvaim leida on». Raamatus «Talurahva südamerõõmust» arvab ta, et lauluga saab parandada rahva moraali. Kes peaksid maal laulu ja muusikaga tegelema? Koolmeistrid. Ja eeskuju andis ta ise. Torma puhkpilliorkester asutati 1848. a. ja selle juhiks ning hingeks sai algusest peale Adam Jakobson. Annetuste näol laekus raha, osteti mänguriistad ja noodid ning võidi harjutustega algust teha. Halbade mänguriistade tõttu mäng algul ei edenenud. 1853. a. külastas Peterburist Tormat dr. G. Schultz-Bertram. (Viimase tütrele Ellale on C. R. Jakobson pühendanud saksakeelseid luuletusi.) Jakobson kurtis talle oma häda. Tema käest saadi Saksamaa mänguriistade valmistajate aadressid ja nii tulid mõne aja pärast ka uued instrumendid. Puhkpilliorkester sai jalad alla. Kooris on mänginud ka Carl Robert Jakobson. 1855. a. jaanuaris mängiti Torma postijaamas. Kuulajad olid vaimustatud. Ja siin siis saigi noor Jakobson komissarilt kingiks «üks illus juttoramat» — Beecher-Stowe'i «Onu Tomi onnikese». Koori mäng äratas üldist tähelepanu. Orkester tegutseb siiamaani. Nõukogude korra ajal on teda kahel korral autasustatud Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga.

Adam Jakobson tegutses Tormas kolmteist aastat. Koolitöös oli tal vahetevahel abimehi.

Üheks neist oli tulevane luuletaja Juhan Weitzenberg. Ta karjatas nii talupoegade, kösti kui ka sakste lapsi, istus ühes söögilauas Adam Jakobsoni ja tema perega. Weitzenberg oli Carl Robert Jakobsoni esimeseks õpetajaks. Abiõpetajaks oli veel ka Joosep Kapp, tuntud muusikameeste esiisa. Kuid põhitöö tuli Adam Jakobsonil teha ikkagi ise. Hoolas koolimees ja muusikasõber ta oligi. Ta oli oma tööle nii andunud, et unustas kõik muu. Veelgi enam. C. R. Jakobson ütleb oma memuaarilises palas «Ideaal ja elu», et «ta ohverdas oma tervise ja oma perekonna heaolu oma rahva hüvanguks». Tal oli ettevõtlikkust veel muukski. 1856. a. ilmus tema kirjutatud brošüür «Torma mängukoor», 1857 — «Talurahva südamerõõmust» ja pärast surma (1862) «Joosep Haideni elukäik». Tema ettevõttel ehitati Torma kirikuaia ligidale palvemaja, mis on seotud pasuna- ja laulukooriga. Tööd jätkus päevast päeva, aastast aastasse. Ta nõudis lasteltki, et need pingsalt õpiksid ja töötaksid. Adam Jakobson oli veel noor mees, kui ta 1857. a. suri. Ta puhkab Torma kalmistul. Lugupidamisest pani rahvas ta kalmule 1886. a. mälestussamba.

Carl Robert Jakobsoni mälestused Tormast algavad kolmanda eluaastaga, mil vanemad siia kolisid. Kasvukoht mõjutas tema kujunemist. Loodusesse süvenemine aitas kaasa maailma materialistlikule tunnetamisele, sakstevastast meelsust aitas kujundada vastuollu sattumine kohaliku mõisniku Otto v. Liphartiga, aga ka Jakob Pärna isalt kuuldud lood teoorjusest. Hoolsad vanemad olid heaks töö-eeskujuks ja Juhan Weitzenbergi näol võis tal olla kirjanduslik eeskuju. Kodune kasvatus oli Jakobsonide perekonnas range, ei puudunud vitsadki. Carl Robert olevat olnud küll vaiksema loomuga ja seepärast vitsakaristusest ilma jäänud. Memuaarilises palas «Ideaal ja elu» kirjeldab Jakobson kodust elu. Isa elas

Torma kunagise kihelkonnakoolimaja aseme ligidale on paigutatud mälestuskivi. (1966)

«oma õpingutele, ema oma majapidamisele ja lastekasvatamisele ei saadud juhtida erilist tähelepanu. Isa nägid lapsed ainult ühistel söögiaegadel ja mõlemad vanemad lapsed koolis õpetajana. Ka oli nendel säärane aukartus ja hirm tema ees, et nad põgenesid tema lähedusest. Selle põhjus oli eriti asjaolus, et ta iga väikest eksimust kõige valjemalt, isegi üleliiga valjult karistas. Seepärast hoidusid lapsed rohkem ema lähedusse, pea majas, pea aias talle abiks olles... Isa ei olnud temaga kunagi õieti rahul, sest ta ei suutnud poega viia nõnda kaugele, et ta õpiks samasuguse pingega, nagu ta ise tegi. Poeg armastas oma isa kirjeldamatult, kuid teda vallutas isa juuresolekul säärane hirm, et ta ei suutnud ainustki sõna kaasa rääkida ja tundis ennast nagu ängistatud. Ka ei rahuldanud teda alati tema ema tegevusring ja ta tõmbus seetõttu ikka rohkem ja rohkem oma lemmikraamatutega, millega ta isa oli teda rikkalikult varustanud, endasse tagasi. Tema ustavamaks sõbraks oli ometi loodus.» Oli

hea ümbruses ringi joosta ja suurema poisina võttis Jakobson ette natuke kaugemaidki looduseuurimise retki. Loodus ja maa minevik köitsid teda. Ta tegi looduses vaatlusi, kogus linnumune, valmistas vend Magnusega linnutopiseid. Ligidal asuv Kalevipoja säng — Linnutaja mägi — on tal minevikku ja muistendlikku maailma aidanud mõista ja lähedaseks tuua. Isegi oma kirjanikunime Linnutaja võttis ta mäe nime järgi. Linnutaja mägi on üks seitsmest Kalevipoja sängist. Muistendid räägivad, et Kalevipoeg puhkas siin, kui tuli oma käikudelt Peipsi äärest. Seda teadis Jakobsongi, teadis aga ka, et kunagi oli eestlastel vabadus — priiuspõlv.

Carl Robert Jakobsoni noorus möödus raamatute keskel. Isal oli kenake raamatukogu ja muidugi suunas ta lapsedki lugema. Carl Robert oli oma aja kohta väga noor (9-aastane), kui ta pandi kihelkonnakooli. Edasijõudmine koolis oli hea. Varajane tutvus raamatuga, lähedased õpetajad (isa, J. Weitzenberg, J. Kapp) ja loomupärane andekus — kõik see soodustas edasijõudmist. Kuid koolitamise peale ei saanud paremagi tahtmise juures mõelda, isegi gümnaasiumi jaoks puudus raha. 15-aastane nooruk pandi 1856. a. Valga Cimze õpetajate seminari, kuhu jäi kolmeks aastaks. Ta tagasitulekut Tormasse oodati, sest vähepeal oli isa surnud ja tema koht jäi vabaks. Jakobsonist saigi Torma köster ja koolmeister ning kui vanim poeg hoolitses ta ka perekonna eest. «Tema oli väga tubli koolmeister, iseäranis usuõpetuses, rehkendamises, füüsikas, loodusteaduses ja eesti keele kirjalikkudes töödes,» kirjutas tema kohta üks õpilasi Jakob Pärn. Koolirevidendid on 1861. a. märkinud, et «isegi ühest päris võõrast raamatust «Kalevipoeg» loeti õigesti ja anti edasi loetu mõte». Aga mitte kõigile ei meeldinud andekas nooruk. Kirikumeestega läks ta kohe vastuollu. Oma ameti poolest ei olnud ta ju ainult koolmeister,

vaid samal ajal ka köster, keda pastor Landesen pidas võimalikuks sundida. Kuid selle vastu olid Jakobsoni sirgjooneline karakter ja Cimze seminarist saadud vabad vaated. Lõhe tuli sisse ja kummaltki poolt ei olnud järeleandmist oodata. Pastor Landesenit iseloomustas baltisaksalik suursugusus ja maapealne kõikvõimsus ning traditsioonide küljes kinniolemine. Jakobson oli aga juba 18—19-aastasena Jakobson — põhimõttekindel, sirgjooneline ja õigusenõudja.

Kuid see ei olnud veel kõik. Oli Landesenist veelgi ägedamaid vaenlasi. Selleks oli mõisnik ise. Ja tema ei leppinud ainult alandamise ja töökohustuse pealepanemisega. See oli juba põline vaen, mis lõi Otto v. Liphartil noore eestlasest koolmeistri vastu välja. Liphart oli suurte maavalduste tõttu kogu kihelkonna valitseja, kes oma suva järgi määras talupojale karistuse või ise oma alluva läbi peksis. Noore kooliõpetaja geograafia õpetamist on ta iseloomustanud järgmiselt: «See Jakobson lapsed hulluks tegema, mis nemad torkida kaarti ja kõnelda, kuidas inimesed võõral maal elada.» Carl Robert Jakobsoni biograaf kirjandusteadlane R. Põldmäe, kes on põhjalikult uurinud C. R. Jakobsoni elu, valgustab ka Jakobsoni-Lipharti suhteid. Kord sattusid Jakobsoni lehmad Torma mõisa heinamaale. C. R. Jakobson kästi koos vennaga, kes juhtus karja lähedal olema (karjapoiss jooksis hirmuga minema), mõisa tulla. Vennal oli aga jalg haige ja Carl Robert tuli üksinda. Mõisnik ajas ta minema. Jakobsoni otsus oli nüüd kindel: «Kui . . . keegi soovib minuga asja arutada, siis võib igal ajal minuga oma kodus kõnelda.» Asjad olid pooleli, kui lehmad uuesti mõisniku maale läksid. Kari aeti kinni, ja järgmisel päeval oli Jakobson vallakohtus. Noormees otsustati «pudruks» muuta. Mõisnik tegi ise otsuse — kuus rubla kahjuraha. Ja lisatingimuseks oli, et ka vend tuleks kohtusse. Rohkem rääkida ei

lastud. Vend aga ei tulnud — ta oleks niikuinii läbi pekstud — ja kari jäeti mõisa. Varsti pidi Jakobson minema Roela mõisa kihelkonnakohtusse. Lipharti vend kui kohtunik mõistis Jakobsoni kuueks päevaks aresti, millega see aga nõus ei olnud, kaevates edasi kreisikohtusse. Kuid õigust ta muidugi ei saanud. Tal võeti karistuseks ära köstri palgamaad. Noore koolmeistri elu muutus võimatuks. 1861. a. lahkus ta ametist ja 1862. a. Tormast.

Noore Carl Robert Jakobsoni meelsuse iseloomustamiseks Tormas jääb lisada veel paar pilti ta oma loomingust.

On kevad. Koolimaja juures peavad poisid lumesõda. Leerid on vastamisi — aadel ja kroonu. 15—16-aastane kooliõpetaja poeg tuleb mängijate juurde. «Kroonu» poisid on hädas. Kellele läheb appi juurdetulnu? Autor selgitab, et ta kuuluks õieti aadli hulka, sest «koolimaja asus ühe mõisa piirides, mis kuulus aadlile». Kuid tema? Ta läks «kroonu» poolele, sest talle tuli «järsku meelde stseen eelmisest suvest, kuidas meie mõisahärra minu isa minu juuresolekul kõige alatumalt läbi sõimas, kuna ta oli meie kana oma põllul näinud».

Näidendis «Arthur ja Anna» esineb ühe tegelasena kooliõpetaja Tobra. Ta on mässumeelne, kõike konservatiivset purustada tahtev. Kas saab õpetada, kui kõike kardetakse? «Siin näeb üks loodusteaduse alamas õpetusjärgus ju materialismust, viimsepäeva tähti . . .» protesteerib ta. Ta ei lase ennast alandada, et tulla mõisa häärberisse tagaukse kaudu, vaid tuleb paraadtrepist. Seda aga pidasid mõisasaksad niisuguseks süüks, et oleks võinud mehe saata «tühjale maale». Kui ainult seadus oleks lubanud! Midagi temaga siiski ette võetakse. Mõisnik tõotab: «. . . maa võetakse tema käest ära . . . Ja et hilja aja eest ka tema kari minu heinamaa peal olnud, saan temale veel

ühe protsessi selga panema, mis teda pudru moodi peab tümaks tegema.»

Jakobson õppis Tormas pastorit ja mõisnikku tundma. Kokkupõrked läksid südamesse kogu eluks. Tehtud ülekohus toitis viha ja õhutas võitlema. Jakobsoni taheti küll alandusega maha suruda nagu iga teist eestlast, kuid tema sellest just süttiski. Võib-olla et ta polekski ilma Torma vahejuhtumiteta tõusnud kogu Eesti poliitilise elu juhiks ja rahva äratajaks. Kes oskas seda aga siis aimata . . .

Torma kihelkonnakoolimajast pole kahjuks ühtegi pilti (Torma pastoraadist ja palvemajast on valmistanud puulõiked Carl Robert Jakobsoni vend Eduard Magnus). Kus see hoone asetses? Mitte sellel kohal, kuhu 24. juulil 1966. a. asetati mälestustahvel (kivi, mille külge tahvel kinnitati, toodi mõned aastad tagasi soost), vaid siinsamas ligidal talu õues, kus praegu on kelder. Teatakse, et aia ääres on veel Jakobsoni-aegseid pärni, 1939. a. aga võttis külm ära neli õunapuud, mis olid neist aegadest. Praegu on siinne loodus muutunud. Adam Jakobson oleks õnnelik, kui näeks, et endine soo on kuivendatud ja üles haritud, nii et soost on saanud kultuurheinamaa.

Jakob Pärn ja Torma

Adam Jakobsoniga oli ametlikus suhtlemises ja hiljem ka perekondlikus läbikäimises Kristjan Pärn (kirjanik Jakob Pärna isa) ja tema perekond. Torma kihelkonnakoolimajast pääses nende kodusse Metsa tallu üle soo. Varem elasid Pärnad Lahvardi rendikohal ja siin sündis 1843. a. Jakob Pärn. Metsa tallu koliti 1844. a. Siin metsa ja niitude keskel elati M. Kampmaa andmetel unistuslikku, aga ka ettevõtlikku elu. Jakob Pärn on siin «linnulaulu ja lillede- ja metsalõhnas 18 aastat kasvanud». Sajandi teise poole künnisel olid talupoja elus kerkinud päevakorda uued eesmärgid ja nende poole püüti Metsa taluski. Kristjan Pärn oli edasipüüdlik ja oma aja ning maaümbruse kohta avara silmaringiga mees. Ta armastas lugeda ja äratas selle huvi ka pojas. Kristjan Pärn pandi 1851. a. Torma kihelkonna koolivanemaks. Selles ametis oli ta aastakümneid hinnatud mees. Tema oli ka see, kes võitles C. R. Jakobsoni Tormasse ametissemääramise eest pärast Cimze seminari lõpetamist. Ja temalgi tuli minna pastor Landeseni vastu, sest viimane ei tahtnud noort Jakobsoni sellel kohal näha. Jakob Pärn ja Carl Robert Jakobson olid lapsepõlvesõbrad. Pärn õppis Torma kihelkonnakoolis 1852.—1859. a. Eratunde oli ta saksa keeles ja muusikas võtnud varem pastor Landeseni käest, aga kui noor Jakobson tuli Tormasse, jättis ta saksa keele õppimise ja hakkas võtma vene keele tunde.

Pärnade perekonnast jäid Jakobsonil kõige paremad mälestused. Vana Kristjan oli tema vastu alati abivalmis. Tema oli seegi, kes aitas C. R. Jakobsonil 1862. a., kui Jakobson siitmailt lahkus, kraami Mustveesse viia ja ladjale panna. Noore koolmeistri eest seismise pärast oleks ta peaaegu koha kaotanud.

Metsa Kristjan, vana Pärn, oli tahtejõuline inimene. Jakob Pärna jutustuses «Oma tuba, oma luba» esineb peategelasena Lahvardi Kristjan. Tema mõtted, püüdlused ja tegevus kajastavadki Jakob Pärna isa omi. Kirjanik on ise ütelnud: ««Oma tuba» on enamasti minu isa elulugu, keda esiti Lahvardi — siis Metsa Kristjaniks nimetati. Tema oli raudse tahtmisega ... inimene.» Kodus öeldud arvamused on paljud läinud Jakob Pärnal teosesse. Juba Kristjani isa on ütelnud: «Linnu kombel lendajad oleme meie, vaesed Eesti rendiperemehed; see aasta siin, kes teab, kus tuleval aastal.» Sest mõisnik tahab talupojalt võtta viimast, nemad arvavad nii: «Talupojad on täled sidrunid, kellest igaüks oma tahtmise järele sahvti välja pigistab.» Talupoegade kõige rängemaks koormaks oli abitegu. Oma talutöö oleks saanud korda, selles ei kahelnud keegi — «aga mõisa heinatükid ja lõikusetükid, need on eluvõtjad».

XIX sajandi teisel poolel alanud taluostmiste järg jõudis ka Torma kanti. Kristjan Pärn oli üks talu päriseks ostjaid. See oli küll rängraske ja aeganõudev (üle kahekümne aasta maksti talu võlgu), aga teoks see sai — oma tuba, oma luba oli lõpuks käes. Mõisast oldi sõltumatu. Kust saadi raha? Jutustuses «Oma tuba, oma luba» kirjutatakse: vilja ülejäägist, kõrvaltöödest, loomade müügist. Kristjanile annab pruut nõu: «... hakka talvel kauplema ...» Jutustuse-Kristjan ostab talu päriseks kolme aastaga. «Oma kambri otsa lõuna poole külge rajas ta paraja õunapuuaia ... Oma õue jagas ta nõnda sisse, et loomad

elumaja ette enam ei saanud, ja istutas mit
med vahtra- ja jalakapuud sinna ümber . . . T
tahus [kambri] seinad seestpoolt sugu siledaks
lõi need puupuradega ära, tegi nad lubjag
siledaks ja viimaks valgeks. Kambrile lõi t
laudadest põranda alla ja tegi lauad nii sile
daks, et neid märja lapiga kord kuus pest
võis. Majal ei olnud korstnat, suits tungi
igale poole . . .» Kristjan ostis mõisniku käes
kive ja ehitas korstna. Teatakse, et Pärna
olidki ümbruses esimesed, kel oli korstnag
elumaja.

Jakob Pärn propageeris peale kõige mu
eeskujulikku majapidamist ja tööarmastus
sest seda oli ta näinud oma kodus. Kodust- j
lapsepõlvesõbralt Carl Robert Jakobsoni
saadud ideed kajastuvad ka Pärna loomin
gus. Rahvusliku liikumise tulistel võitluspäe
vadel olid ta seisukohad omal kohal.

Mustveest Kallastele

Mustvees kulgeb mööda Peipsi kallast Pihkva tänav. Linnaserval hargneb tee kaheks. Õieti kulgevad mõlemad harud kõrvuti kuni Kasepääni. Üks on kitsas, järveäärne, külasid läbiv, teine, hiljem ehitatud lai Leningradi magistraal, mis lõikab lauskjat küladetagust aiamaaäärt, pöörates Kasepää kohal läände — Tartu peale. Otsetee läheb aga edasi Omedu suunas, ühinedes jõe ääres külast tuleva teega — ja see viib Kallastele. Mustveest kuni Omeduni venib kaheksa kilomeetri pikkune majaderivi — maja majas kinni. Viimasel aastal on kerkinud uusi silikaatkivist maju suurtee äärde; hakkab kerkima teine majaderivi. Siin on kõrvuti mitu küla: Raja, Kükita, Tiheda, Kasepää. Kasvatatakse kurke, sibulaid, porgandeid. Maa on külm ja vesine, seepärast on peenardevahelised kraavid sügavad, peenrad kõrged. Kurgid kasvavad klaasraamide all. Sibulakuivatamise lavatsid on iga maja juures. Aiasaadusi viivad siinsed inimesed Leningradi turule. Aiamaaribad kulgevad piki uut maanteed, jätkuvad mõnes kohas teisele poole teedki, ehkki seal on kuni metsani heina- ja karjamaad. Niisugune on randlaste kodune majapidamine. Lugu peavad siinsed mehed juba muistsetest aegadest ka ehitustöödest ja nii käiakse siit praegugi nii lähedal kui kaugel ehitustöödel.

Aastail 1911—1919 oli Kasepää vallas Raja ministeeriumikoolis õpetajaks Hendrik Adamson. See oli neljajaoline kool, kus ta

Mälestusmärk Omedu külas. (1966

õpetas eesti keelt, matemaatikat, laulmist j usuõpetust. Praegu 62-aastane Andreas Sor gus, kelle õpetajaks Adamson oli, mäletab teda kui head õpetajat. Õpetus toimus kooli vene keeles, sest eestlasi oli ainult 6—7 õpi last (eesti keele tunde oli kaks korda näda las). Kool asus Aleksei Morozovi maja (praegu maja nr. 168) ja selle maja Kasepää poolses otsatoas teisel korrusel elas ka Adam son ise.

Hendrik Adamson oli mõtteid juba varen paberile pannud, hiljem «Postimehele» sõnumi saatjaks olnud ja siin sai temast ka kirjanik Nimelt loeb ta oma kirjanikutee algusek «Postimehes» ilmunud jutustuse «Pühapäev hommik» ilmumist 1913. a. Võib-olla on kõig muude ja olulisemate tegurite kõrval Adam soni kirjanikuks saamisel «süüdi» ka üksindus ümbrusega harjumatus Rajal. Vaimse tegevus järele igatsev nooruk leidis siinses isoleeri

tud ümbruses oma mõtete väljendamiseks sobiva tee — kirjutamise. Ta oli liiga «konservatiivne», et unustada oma sünnikodu Mulgimaad. Just eemalolek kodust, kojuigatsus sundis teda kirjutama luuletusi Mulgimaast. Nii sündis luuletus «Mulgimaale» ja terve luuletuskogu «Mulgimaa» (1919). Arvatakse, et Peipsi äärest on Adamson saanud ainet oma luuletustele «Järv» ja «Päiksekene».

Üle Omedu jõe jätkub tasane Peipsi-äärne rannamaastik. Nagu mujal on siingi asustus piiratud ühelt poolt rannaga, teiselt poolt metsaga. Omedu külas pöörab tee sisemaa poole, jättes lõuna pool olevad Ruuveli ja Sääritsa külad teest kaugemale järve äärde.

Omedu külas asub kivi, mis tähistab III Eesti Partisanibrigaadi kangelasliku võitluse algpaika, partisanide maaletuleku kohta. See oli 12. märtsil 1944. a. Kolm päeva ületasid partisanid Peipsit. Kui nad randa jõudsid, võttis hästi kindlustatud rannakaitse nad vastu kuulipildujatulega. Osa partisane langes, ülejäänud vallutasid tuletõkked ja tungisid hurraahüüetega maale. See oli vapper rünnak, millest kirjutas vaenlane: «See mass, kes tulistas sadadest automaatpüstolitest ja külvas vahipostid üle kuulivihmaga, kes hõõguva tormina purskas välja ööst ja jääst, rullus võimsas pealetungis vastu etteulatuvat maanina . . . Kuigi vahipostidel kuulipildujad töötasid öise viirastuse vastu, kuigi kõlas häire läbi talude ja kalurionnide, kuigi nii mõnigi bolševik jäi lebama jääle, surus bolševike mass end siiski üle kaldatee . . .» Liiguti edasi metsa. Esimene peatus tehti Kullavere jõe ääres praeguse Mustvee—Tartu maantee ligidal. Enne õhtut oli Muru metsas lahing, kus vaenlane ootamatu rünnakuga minema kihutati. Vaenlane oli paanikas, arvates, et partisanid võivad vallutada Mustvee. Ta koondas oma jõud Tormast põhja poole minevatele teedele, sest kartis, et siinsed partisanid võivad

Selles majas — Rannamõisa kunagises häärberis — elas ja töötas 1875.—1876. a. kirjanik August Kitzberg.
(1966)

ühineda Virumaa omadega. Mustvee jõe ääres Kagro veski lähedal tungis vaenlane edasiliikuvatele partisanidele ootamatult kallale. Paljud partisanid said surma, aga edasiliikumine jätkus. Jõuti välja Ninasi alla, tegutseti Torma ja Kõnnu lähistel. Pandi toime kangelastegusid. Torma ligidal sattus kaks luurajat vaenlase kätte, kes viis nad Sääre kõrtsi hitlerlaste komandopunkti. Peagi kostis majast plahvatus: partisanid heitsid granaadi, tappes vaenlase ja saades ka ise surma . . .

Sääritsa külast lõunasse minnes hakkab rand pikkamisi tõusma. Jõuame Rannamõisa (praegune Ranna), kus on teelt avar vaade järveäärsele heinamaaribale ja järvele.

1875. a. aprillis sõitis posthobustega Peipsi äärde Rannamõisasse oma tulevasele töökohale üheksateistkümne-aastane August Kitzberg. «Ühe vana «tuuletallaja» noorpõlve mälestustes» kirjeldab ta ligemat ümbrust:

«Mõisa häärber [seisis] mõni vakamaa järvest eemal, kohe mõisa all oli väike kaasikutukk. Selle ühekordse häärberi suurde ärklituppa, mis tapeetseina läbi kaheks oli jaotatud, sain mina korteri. All elas ühel pool kihelkonnakohtunik Bernhoff oma abikaasaga ja veel üks noor neiu, lapsi ei olnud, teisel pool elas mõisarentnik Stimm oma naise ja väikeste lastega ja ka üks noor neiu. Muidu elas mõisa õues intelligentsetest inimestest veel noor valitseja Peterson.

Kõik läbihead ja lahked inimesed, ma tundsin end nende keskel varsti kui kodus.»

Kitzberg oli Rannamõisas kohtunotariks kuni 1876. a. septembrini. Amet oli tal tuttav — oli ta ju selles ametis olnud juba oma kodukandis Pornuseski. Ehkki kihelkonnakohtunik ise palju ära tegi, oli Kitzbergil tööd palju — «suurem töö ja igavene aktide ömblemine oli ikkagi minu asi». Töö käis isegi tervisele. («Ma olin veel kasvamise aastates, jäin verevaeseks, köhisin.») Ometi jäi tal aega lugemiseks ja muukski. Bernhoffil oli suur raa-

Rannamõisa endine valitsejamaja. (1966)

matukogu, kus oli saksakeelset kirjandust Saksa keele sai ta Rannamõisas täielikult kätt ja sel oli suur tähtsus. Oma keeleoskust raken das ta kohe ka praktiliselt, tõlkides saksa kee lest eesti keelde Kotzebue näidendi «Virvarr» Kirjanduslikuks tegevuseks andis tõuget Koda vere kihelkonnakooli õpetaja Johann Jür genstein-Lill, kes oli Kitzbergile heaks sõb raks. Temaga koos tehtud tempe Kodavere ja Kallastel meenutab Kitzberg oma mälestus tes. Mis seal imestada, kui tehti ülemeeli kutki — oldi ju kahekümne-aastased ja valla tusi võeti huumoriga. Ja mille erilisega sii ikka hakkama saadigi: «. . . mõnikord suveöö avasime omale väikese üksikluses seisv [Kodavere] kirikukese ukse, mina tallasi lõõtsa ja Jürgenstein mängis pimedas ore lit . . .» Veel juhtus midagi — Kitzberg kihlu Luunja mõisa rentniku tütre Sophie Peterso niga.

Praegu asetseb majas, kus Kitzberg kunag töötas, Ranna 8-klassiline kool. Maja on mit mel korral ümber ehitatud, nii et selle sisemi sed ruumid ei vasta enam ammugi Kitzbergi aegsetele. Säilinud on ka endine valitsejamaja Järveäärsest kaasikutukast on järel aga ainul üks puu. Kaasik võeti kodanlikul ajal puude puudusel maha.

Rannamõisas on põline tamm, mille vanus on raske kindlaks teha. Juba O. W. Masing kirjutas temast 1823. a. oma «Pühapäeva Vahelugemistes», andes ta vanuseks 500 aastat ja jämeduseks 21 jalga. 1888. a. kirjutati temast «Postimehes». Ta tüve kõrguseks antakse paar sülda ja ta õõnsusse mahtuvat 8—10 meest. Tamme järvepoolne külg on ilma kooreta, ainult 3—4 jala laiuselt on koor maa poolses küljes peal. Ja sealpool «on tal vee üks tugev oks, mis lehti kannab». Oks, mille on toed all, püsib veel praegugi haljas.

Tamme kohta räägitakse lugusid.

Kord — kes teab kunas — eksisid pimedas

Rannamõisa tamm. (1966)

ära sõdurid. Käies oma laagrit otsides ringi, kuulsid nad korraga hääli. Keel oli võõras. Selgus, et nad olid sattunud vaenlase leeri. Mis teha? Kuhu minna? Seal nägid nad suurt õõnsat tamme. Üksteise järel poeti avasse ja oldi seal kaks ööpäeva, kuni vaenlane laagripaiga maha jättis ja edasi läks. Nii olid nad päästetud.

Teine lugu on kurvem. Muia Veetamm on kirjutanud Rannamõisa tammest inspireerituna ballaadi «Tamm». Mõisnik peab varrusid, ta on endale orjapiigaga saanud poja ja tahab temast kasvatada paruni. Kõrvaltoast kuuleb pidumüra orjapiiga, lapse ema. Ta ei suuda taluda seda, et pojast tahetakse saksa teha. Kui pidukära vaibub, haarab ta lapse ja põgeneb. Ta jookseb meeleheites, järel tagaajajad. Kuid kuhu?

Jah, kuhu? Kus leidub küll selline koht,
mis orja härra eest kaitseb?
Kus väetit ei varitse hirm ja oht?
Kus rõhutu rooska ei maitse?

[— — —]

Järv! . . . Järve! . . . Jah. Olgu siis pealegi surm,
kuid poega ei võta mu käest sa!
Las mäendab ta ihu seal näkkide hurm,
ta hinge kuid suudan ma päästa.

Jah, järve. Ah, juba on põline tamm,
mis kahiseb koidikutuules . . .
Kuid juba on otsas ka jooksja ramm —
ta variseb, hambad huules.

[— — —]

«Tamm! Tammeke, aita!» tal sosistab suu.
«Tamm, tammeke, halasta! Päästa!
Näed, inimene on kõvem kui puu,
näed, mees oma naistki ei säästa!»

Seisamal hetkel end avas ta ees
hall urbline tammetüvi —
naist nõrkenut puhkama ahvatles
ta pehme ning sõbralik süvi.

[— — —]

Said lehiseks elamuks emale
puu maadligi langevad oksad.
Kuid parunile — oo, temale
said vemmaldeks okste otsad.

Kodavere ei ole Rannamõisast kaugel — 5—6 kilomeetrit. Maapind on endiselt kõrge. Teelt paistab Kodavere kiriku torn, mille kõrval on kõrgem puudetukk — surnuaed. Kodaveres ristuvad Pala—Kallaste—Mustvee teed. Kallaste—Mustvee teenurgas asetses kunagi köstrimaja, kus oli Kodavere kihelkonnakool. Maja pole praegu enam säilinud.

Kodavere kihelkonnakool on seotud mitme eesti kirjaniku nimega. Umbes 1876. a. tuli siia õpetajaks Johann Jürgenstein, kirjanikunimega Johann Lill. Tema enda kirjanduslikud saavutused ei ole suured (ta oli ka tõlkija), ta sellealane tegevus pole talle endale kuulsust toonud ega eesti kirjandust edasi viinud. Kuid ta kirjanduslikul tegevusel on ometi tähtsust, ja nimelt sellepärast, et tema eeskujul alustasid oma kirjanduslikku tegevust paljud tulevased eesti kirjamehed. Kõigepealt sattus ta mõju alla August Kitzberg ja aegapidi paljud

õpilased. Neid nimesid on hulga ja mõned on vähetuntuks jäänudki. Aga kasvandike hulgas on ka Juhan Liiv! Ajalisse järjestusse asetades saaks kirjameestest järgmise nimekirja: luuletaja Kaarel Krimm (1874—1879), Jakob Liiv (1875—1879), J. Jürgensteini vend, Goethe «Fausti» I osa tõlkija, näidendi «Juta» autor, kriitik ja kultuuriloolane Anton Jürgenstein (1876—1878), Juhan Liiv (1879—1881, 1883 ja mõned nädalad aastal 1884), Gogoli «Revidendi» esimene tõlkija August Ehrlich. (Jakob Kõrv, ajakirjanik ja kirjanik, on koolis käinud varem, ta lõpetas kooli 1867.(?) aastal.) Ühe kooli kohta ei ole see sugugi vähe, ühe kooliópetaja jaoks väga paljugi. Jürgensteini eeskujul hakati kirjutama ja tõlkima. Ta oli aga ka õpetaja, kes õpetas õpilastele eesti keelt, andis näpunäiteid kirjatööde kirjutamiseks ja tutvustas kirjandust. Jakob Liiv sai just siin tuttavaks «Kalevipojaga», Kreutzwaldi «Rahunurme lilledega», Koidula ja Reinvaldi loominguga. Jürgenstein oli hariduse saanud Valgas Cimze seminaris ja oli õppetöös vabameelne. Hea kõneanne aitas tal õpilastega kontakti luua. Ta asutas nendest poistest, kes olid koolikursuse lõpetanud ja tahtsid õpetajaks saada, omaette klassi. Seitsme õpilase hulgas oli ka Jakob Liiv. Koos käidi kihelkonna leeritoas, leeri ajal aga Jürgensteini elutoas. Jakob Liiv meenutab oma mälestustes Jürgensteini kui arusaajat inimest. Neilesamale seitsmele poisile rääkis ta peale pedagoogika veel piiblist, seletades seda kui legendide, ajalooliste sündmuste kajastuste, fantaasiasünnitiste kogumikku, tutvustas O. W. Masingu, F. R. Faehlmanni elu ja tegevust. Jürgenstein ennustas eesti rahvale paremaid aegu. Kes need paremad ajad pidi tooma? C. R. Jakobson! Nii andis Jürgenstein oma kooliõpilastele, tulevastele õpetajatele mõista. Ja soovitas neil lugeda «Sakalat». See propaganda kandis õpilaste hulgas vilja. Liivide

kodus hakatigi «Eesti Postimehe» asemel «Sakalat» lugema. Just sel ajal käis Eestis võitlus progressiivse ja konservatiivse suuna vahel. Vastaspool ei puudunud ka Alatskivil. Pastor E. Voss leidis Jürgensteinile kohe vea, et teda vallandada. Jürgenstein joovat! (Tegelikult tahtis Voss vabameelsest õpetajast lihtsalt lahti saada ja joomine oli ainult ettekäändeks.) Selle süüdistuse vastu tõusis üles klass, kus õppis Juhan Liiv. Mindi pastori juurde õigust jalule seadma. Liivi ähvardati koolist välja heita, Jürgenstein aga pidigi lahkuma. 1880. a. tähendas Jürgenstein «Eesti Postimehes» Kodavere kohta, et «vana pimeduse aja pärandused siin veel paksemalt hariduse taevast kinni katavad kui mitmes mujas kohas».

Jakob Liivi ja ka Juhan Liivi ajal asus Kodavere kihelkonnakool köstrimaja idapoolses otsas. Koolist on andnud pildi Jakob Liiv mälestusteraamatus «Elu ja mälestusi». Kooli kasutada antud majaots «oli vaheseinaga pikuti poolitatud, vähem pool magamise ja pesemise toaks ja suurem pool klassiks. Kooliõpetaja ühetoaline korter oli köstri korteri ja klassi vahel. Magamistoas olid kahekordsed polutid: alumisel korral magasid vähemad ja nooremad õpilased, üleval lae all vanemad. Toa all oli köstri kartulikelder, kuhu meie toast luugi kaudu sisse käidi . . . Söögituba meil ei olnud, igaüks pidi oma toiduvara klassi lauale tooma . . . Kööki ei olnud, kus vahel liha oleks võinud soojendada, seepärast pidime nädala ja vahel kakski külma ja kuiva toiduga elama. Küpsetatud liha või päikese käes kuivatatud Peipsi kala ja lähkrites hapupiim oli meie harilik toit. Viimasele tuli nädala lõpus kaevust lisa laenata. Toidu hoiukohaks oli vanaaegne külm köögi korsten, alt suur nagu tuuleveski kere, ilma laeta, mille ülemisest otsast aknaruudu-suurune lapikene sinist taevast paistis. Talvel külmetas seal leib ära nagu teras, sama

ka piim lähkris, et tilkagi välja ei tulnud. Tänava poolt ust kooli ruumesse ei tulnud, pidime hoovi kaudu käima. Meie ukse kõrval oli köstri perekonna väljakäigukoht — omasarnane ehitis.» Lapsi käis koolis kogu Alatskivi kihelkonnast, mis oli väga suur. (Liivid käisid umbes viieteistkümne versta tagant.) Tulid ikka oma leivakotiga, kogu nädala moonaga. Ja sõid seda külmalt, nagu kirjeldas Jakob Liiv. Hea oli see, kui oli midagi kaasa võtta ja sai üldse koolis käiagi. Jakob Liiv näiteks pidi suvel kooliraha teenima, talvel püüdis «kehvust ja puudust» «töödega kõrvaldada», lõigates õpilaste ja õpetajate juukseid, riimides külapoistele pilkelaule, tehes koolis teistele kirjatöid või lõigates poistele nende nimesid tahvlikivisse. Kui edukas võis neis tingimustes olla õppetöö ja kas see ei mõjunud hiljem tervisele? Noorusevallatusi tehti aga sel ajalgi.

Rõõmsamatena kui teised on oma siinseid päevi meenutanud Anton Jürgenstein. Temal oli siin ju peaaegu kodu ja seepärast nimetab ta oma kahte Kodavere-aastat väga meeldivaiks. Anton Jürgensteini «Minu mälestused» aitavadki valgustada mõnda episoodi. Laupäeva õhtuti, kui poisse jäi pühapäevaks koolimajasse, «panime raha kokku», kirjutab ta, «tõime kõrtsist kringleid, ajasime terved pangetäied keeva vett teena alla . . . ja tegime kõiksugu ilmsüüta vallatusi. Johannes Lindper . . . mängis meile hästi viiulit, teised harjutasid end koolimaja pedaalidega orelil, Jakob Liiv, mina ja Krimm luuletasime pilkelaule koolielust ja poistel ettetulnud äpardustest, pidasime neistsamadest teemadest mõnikord isegi kõnesid jne. Kevadel panime sõite Peipsil toime, paar korda sai isegi Punikvere kõrtsis salaja purjutatud jne.»

Ja Juhan Liivi siinne kooliaeg, mis kestis kaks aastat? Muidugi ei olnud tingimused ta nõrgale tervisele soodsad. Ning Kodaveres —

nii kinnitab Juhan Liivi uurija Friedebert Tuglas — ongi avaldunud ta vaimuhaiguse esimesed nähted. Õppetöös keskmiste hulka kuuluv, võttis ta teinekord üsnagi aktiivselt osa avalikest üritustest. Üheks oli Vossi-lugu, aga teise tähendus oli laiem. Eesti Kirjameeste Seltsis olid selleks ajaks vastuolud jõudnud haripunkti. 1881. a. sai seltsi esimeheks C. R. Jakobson. Tema vastased lahkusid protesti märgiks seltsist. Ado Grenzsteini (Piirikivi) ajaleht «Eesti Postimees» tõi suure rõõmuga ära nende nimed. Kord olid lehes lahkujatena ka Alatskivi inimeste nimed. Hiljem tuli avalikuks aga rabav tõsiasi — niisuguseid inimesi polnudki. Kuid veel — nimede esitähed andsid kokku «Baltlaste Piirikivi». Nüüd on teada, et selle vembu autoriks oli Juhan Liiv koos ühe teise kihelkonnakooli-poisiga. See oli nooruki osavõtt avalikust elust ning näitas ta õiget orienteerumist poliitikas. Ja see oli Juhan Liivi esimene trükis ilmunud töö.

Kodavere kirikust oli juttu juba seoses August Kitzbergiga. Üks Eesti suuremaid usufanaatikuid Villem Reiman kurtis möödunud sajandi lõpul, et Kodavere rahvas on olnud usu vastu «tuim», «toores» ja «harimatu». Ta toob näiteid minevikust, kirjutades kibedusega XVIII sajandi kohta, mil Kodaveres oli õpetajaks pastor Ucke. Pastori vastu hoolimatu rahva kohta on öeldud et: «Jumalateenistuse ajal teeb kogudus kirikus müra, räägib jutlusele valjusti sekka, jookseb uksest sisse ja välja. Manitsused ja palved ei aita.» Siis otsustas Ucke pidada jutlust lukus uste taga, «et kirikulisi vägisi koos hoida». Sellest tuli välja aga lugu, mis on läinud naljandina rahva hulka. Villem Reiman, tahtes näidata rahva rumalust ja hoolimatust usu vastu (sellele ta muidugi ei mõtelnud, et pastor oli rumala tembuga hakkama saanud, mitte aga rahvas), kirjutas poolteist sajandit pärast juhtunud

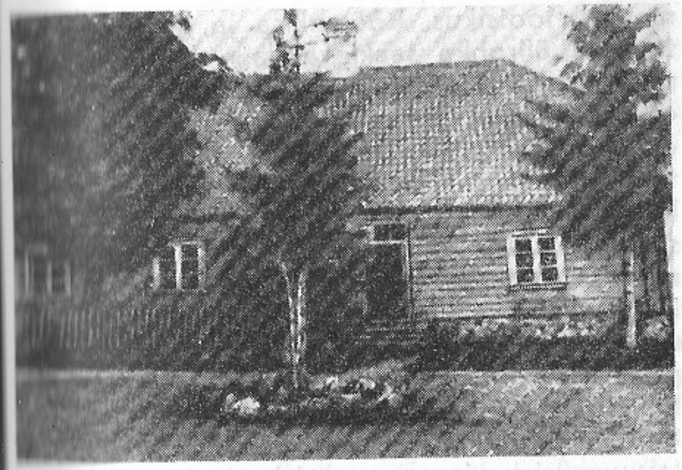

Kodavere kihelkonnakool köstrimajas.
(Foto Jakob Liivi teosest «Elu ja mälestusi», 1936)

sündmust (1898. a.) järgmist: «Et vähegi korda seada, laseb Ucke viimaks kirikuuksed peale jumalateenistuse hakatust lukku panna... Urisedes kannavad kirikulised uuendust, aga parata ei või ühtigi. Seal sündis kord kesaajal, et jälle kirikulised toolides norskasid ja õpetaja kantslis jutlust pidas. Korraga tungib läbi lahtiste akende Peipsi rannalt kange vileajamine kirikusse. Varsti on kirikus rahvas kihamas. See hääl on kõigile tuttav: nõnda antakse kalameestele märku, kui suured latikaparved kaldale lähenevad! Pingist pinki jookseb sõnum: «Latikad tulevad!» Rutatakse välja, aga uksed ees kinni! Tõuseb kära, ähvardatakse õpetajat sõnadega, tahetakse teda kantslist alla kirikusse kukutada. Katsutakse uksi-aknaid eest maha murda! Ucke on täis hirmu elu pärast. Mäss läheb suuremaks. Ei tea, mis veel saab, kui rahvast välja ei lasta, kel saagihais ninas. Ei leia Ucke muud nõu, kui laseb kirikuuksed lukust lahti võtta. Vana ja noor tormab õue. Ütelgu õpetaja kirikuseintele jutlust! Pea on noodad valmis,

mehed lootsikus. Rõõmukisa ja hõiskamisega tuuakse ülirohke saak randa.» Ucke loobus pärast seda õpetajaametist. Rahvas aga ümber ei «kasvanud». Pärast Ucket tulnud kolmas õpetaja Georg Simon Everth on rahva juures tähele pannud kolme viga: «Esmalt käidi kirikus palju edasi-tagasi ja sünnitati kola. Teiseks puhusid kirikulised isegi jutluse ajal magusat juttu, nagu oleksid nad kõrtsis olnud. Kolmandaks: olid käimised käidud ja jutud aetud, siis langes magus kirikuuni koguduse peale.» Everth hakkas jutlust õige valjul häälel pidama, lootes kirikuliste unerahu rikkuda. Kuid ei midagi! «Pea . . . harjus kogudus õpetaja «müristamise ja põristamisega kantslis» ära ja magas vagusi edasi.»

Kodavere kirikust mõni samm Peipsi poole on surnuaed. Kõrgel ja liivasel järvekaldal puhkab Kodavere kihelkonna rahvas, nende hulgas ka Anna Haava vanemad.

Kodaverest Kallastele läheb tee Kodavere teekolmnurgalt. Nelja kilomeetri kaugusel t ongi. Ent enne tutvume veel Kalevipoja kohtadega ja Anna Haava koduga.

Kalevipoja jälgedel

Kalevipojaga on tihedalt seotud endine Virumaa ja Põhja-Tartumaa. Aga ta jäljed ulatuvad ka Ida-Tartumaale. Tööd on ta siingi teinud, võitlusi siingi pidanud, väsimustki puhanud.

Peipsi rannas vetteminevad kivideread (Lohusuus, Ninasi all, Rannamõisa kohal, Nina küla juures, Räpina ligidal Salusaare juures) on jäljed Kalevipoja sildadest, mida ta tahtis ehitada üle järve, mitte kunagi aga valmis ei saanud. Peipsi äärde on ta ehitanud ka linnuseid (Mustvee ligidale Kivimurdu või Linnamõmmele jm.). Aga kui ta oli väsinud, leidis siit paigust ka puhkeaseme. Sängid on praegugi Tormas (Linnutaja mägi) ja Alatskivil alles. Tal tuli võidelda ka Peipsi sortsidega. Fr. R. Kreutzwaldi «Alg-Kalevipojas» andis talle siil Tarakveres võitluse ajal nõu. Alliku Rajamäel puhkavad Kalevipoja tapetud hundid. Kääpa jões on ta mõõk ja siinsamas ligidal puhkab ühtedel andmetel ta ise. Peipsi kaldal on Kalevipoja visatud kive (asuvad Omedu ja Sääritsa küla vahel ning Kallaste lähedal Tedreküla all). Üks neist (Tedreküla all?) on seotud Juhan Liivi jutupalaga «Pildikene Peipsi rannalt». Liivil istuvad külalapsed suure kivi õtsal, mes Kalevipoeg õlla visanud, enne kui viil Kodavere kerikut ei õllud. Kivi öli üleväs õtsass kiäroline ja viäroline jüsku kiänetud trepp . . . Juasep läks üles kivi kõrgema nuka õtsa, kus nagu tuali muadu isse

õli, ja hakkas siäl jüsku köster lugema. (Juhan Liiv laseb välgul kivi puruks lüüa.)

Peipsi järv, see oidukene — lombikene — ei kohutanud Kalevipoega. Pärast ebaõnnestunud sildade ehitamist otsustas ta Pihkvasse minna laudu tooma läbi järve. See ulatus ta allapoole vöökohta. (Hädas oli ta küll teiste järvedega: Kuningvere ulatus talle kuklani, Kuremaa kurguni, Kaiu kaelani, kuna Ilmjärv tahtis koguni «hinge võtta».)

Peipsist käib Kalevipoeg eeposes läbi paari korral. Teda tahtis segada küll Peipsi sorts, puhudes lained kõrgele, Kalevipoeg aga naeris selle peale ja sammus edasi.

Lõhkus aga lustilikult
Lahkel meelel laineida,
Tuiskas vetta tolmamaie,
Kõrge'elle kerkimaie,
Valges vahus vihisema.
Kalad põhjas kohkusivad,
Vähid urkas vabisesid,
Lagled läksid lainte alla,
Pardid pakku pilliroogu
Mehe sammu müdinall.

Vanapagan seevastu ei saanud Peipsiga hakkama. M. J. Eiseni kogumikus «Kodusedjutud» on muistend Vanapagana kohta, kes tahab «vaatama minna, mis inimesed teevad», aga Peipsi jäi talle ette. Ta otsustas «järve ära mõõta, et läbi sammudes mingit äpardust ei juhtuks». Ta laskis ennast ka vette, et põhja järele vaadata. Sügavuse mõõtmine tal ei läi nudki korda. «Siis põgenenud ta Peipsist kaugemale. Ta ei võinud ju seal elada, kus ta kõik tuttav pole ja järveraip risuks ees on.»

Kalevipojaga on seotud ka Piirissaar. M. J. Eisen seletab, et kord pärast raske tööd magab Kalevipoeg jälle Peipsi ääres kolm kuhja heinu pea all. Peipsi sorts tahab «vägimehele pussi mängida». Ta paneb nõia rohtude abil vägilase sügavalt magama ja viskab peaalused heinad Peipsisse. Kui Kalevipoeg ärkab, saab ta aru, mis on juhtunud. Ta viskab heintele järele ka nõiarohud. «Tuul ajab heinu ja unerohtu Peipsis edasi. Lained veeretavad heintele prügi ja kõntsa seltsilisteks. Tüki maad ujuvad heinad Peipsis edasi, jäävad viimaks peatuma. Ikka rohkemini ja rohkemini uhuvad lained liiva ja prügi heinte-vahele juurde, katavad selle hoopis. Iga aastaga kasvab kogu suuremaks.» Tekibki saar.

Rahvasuus liikunud muistendite alusel koostas Fr. R. Kreutzwald eepose. Paljud Kalevipojaga seotud kohad on niiviisi jäädvustatud ka «Kalevipojas». «Kalevipojas» ei ole aga seotud kohtade nimesid peale Kääpa jõe, kuhu sorts kaotab Kalevipojalt varastatud mõõga.

Kääpa on muistendites ja eeposes keskseks leidmuskohaks. Jõgi ei ole Leningradi magistraalist kaugel. Kasepää teekolmnurgalt tuleb tulla mööda laia ja sirget maanteed üle Tullavere jõe, läbi metsa ja Ruskavere küla kuni Levala teeristini. Vasakule pöörav tee umbki paari kilomeetri kaugusel asuva Kääpa jõe äärde. Allpool silda jões (silla juures ühinevad Saare—Kose—Mustvee ja Tartu maanteelt Rannale minev tee), seal, kus on vanad tillaposti otsad, asub Kalevipoja mõõk. See andis Soome sepa needust. Tapetud poja isa, vana sepp, on lausunud:

Saagu, saagu, ma sajatan,
Saagu sind sõjariist surmama,
Terav raud sind tappemaie,
Saagu sulle saiamahti
Mõõgast sündima mõrtsukas,
Valatud verest vaenlane...

Kui nüüd Kalevipoeg jõe põhjas lebava mõõga juures sortsi needis, et see ta mõõga ära varastas, langes needus talle enesele. Ta teadis, et mõõk tapaks selle, kes ta s i i a (s. t. Kääpa jõkke) kandis, aga ta keel vääratas ja needmuutus teiseks:

Kui aga juhtub * kõndidessa
Jalakanda peitma jõkke,
Kes sind enne ise kannud:
Siisap, mõõka, sõbrakene,
Murra jalad tal mõlemad!

Ja kui Kalevipoeg oli jälle Kääpa jõe ääre
ning jõkke astus, mõtles mõõk:

Kas ei enne ise kannud
Meesi ole mõõgakesta?
Kas ei kohus karistada?

Nii see oligi — mõõk lõikas maha mõlema
jalad. Kangelane suri. Mihkel Veske ühtede
andmetel (ta on ise käinud siinkandis keeleli
materjali ja Kalevipoja-lugusid kogumas, pe
tudes oma reisidel ka Rannamõisas Kitzber
juures) maeti Kalevipoeg «Kääpa jõe äärde
teistel andmetel «umbes kolmandik versta Kääp
jõe sillast Rannamõisa poole» mineva tee äärd
M. Veske räägib, et siin on «viis ümmargu
hauaküngast, ligikaudu 5 sammu läbi mõõ
ja 2 kuni 3 jalga kõrged. Ühes sellises hau
künkas pidavat Kalevipoeg maetud olema.»

Mõõgamuistend on inspireerinud meie lu
letajaid. Jakob Tamm kirjutas 1884. a. luul
tuse «Ärkvel», milles kujutab muistset vab
dusvõitlust. Kääpa jõest tõusev mõõk sümb
liseerib võitluskutset. Mõõk peab aga jõk
tagasi minema — võitlus Paala väljadel lõ
pes kaotusega.

Ajad on edasi läinud. Vanad, muistendit
elavad mälestused rahvasuus tuhmunud. Pra
gu teatakse kohapeal ainult üht-teist koh
kätte juhatada, aga kui hakata lugusid en
seid pärima, öeldakse, et see «seisab üle
raamatutes». Trükisõna on tunginud suusõn
lisi teateid asendama ja need välja tõrjunu

Haava-kivi

Kääpalt pääseb mööda Alliku poole minevat teed läbi Lümatu Peipsi äärde Rannamõisa (17 km) või Kodaveresse. Kodaveresse saab sõita ka Assikverest paremale poole minevat teed (viimase tee ääres Pala lähedal on Väiksera talu ligidal suur looduskaitse all olev mänd). Kääpalt umbes viie kilomeetri kaugusel on endine Alliku mõis. Õues on kesk remonditavaid masinaid hiigelpärn, mis tuleks looduskaitse alla võtta. Mõisa ligidalt mäe alt lauda juurest paremale pööravat teed mööda pääseb Haavakivile (4 km). Alliku ümbruse kinkuderohke maastik on vaheldusrikas. Selline on maastik ka Haavakivi ümbruses ja Palal.

Kodavere kihelkonna Pala valla Haavakivi talu on Eesti NSV rahvakirjaniku Anna Haava sünni- ja lapsepõlvekodu. Kodu ja loodus on teda saatnud elu läbi. Vaikne, rahulik, vana ja muutumatu, peaaegu tardunudki oli elu Haavakivil. Aastaid, aastakümneid, mitmeid põlvi elati siin. Ikka vilkus jõepind, sinasid üle mäekuplite kingud ja metsamüürid, rohetasid jõeäärsed niidusüled, vabisesid haavad. Seda kõike nägid-kuulsid Anna Haava esivanemad. See oli heldelt antud looduseilu. Ja miks ei võinud luuletaja esivanemate meeled olla sellest ilust täidetud. Anna Haava sai tugeva looduseelamuse juba varajases nooruses. Seda ta kirjeldab oma autobiograafilises «Mälestusi Laanekivi Manni lapsepõlvest». See oli kevadel Laanekivil, s. o. Haavakivil, «mägisel maal», looduse keskel. «Vastutulev mets ja

võsu, rohi ja lilled küngastel ning orus – kõik oma esimeses kevadeehtes; õhus kalli vaigulõhnad; kuused, männid oma värske võrsete ning noorte, õrnade käbidega, m kõik nagu lilled või veel kaunimad! Valge kased õrnhelerohelises nagu looris; nin lepalehestik ka alles pooleldi puhkenud, pruu nendav-rohendav; kukkukäo kuulutused j kõigi teiste lindude suur lauluhelin ja kaja ning üle kõige kõrge sinitaevas ja hommiku päikese suur valgus ning hiilg.» Talle and «see hele mälestus . . . alati nagu uut julgus ja jõudu . . . ülesaamiseks raskustest».

Anna Haava esivanemad tulid neile mail Põhjasõja ajal põhjast, läbi Alutaguse met sade. Ühel õhtul jäädi peatuma ja ööbima üh jõe äärde haabade alla. Koht meeldis j otsustatigi siia elama jääda. Sel ajal kasva siin haavik, leidus kive. Haavad ja kivid! Igi aegadest peale ongi seda kohta nimetatud Haavakiviks, samuti said selle nime ka siinsed inimesed. Jõele ehitati veski, algul seemis nahaveski, hiljem jahuveski. Hakkas töö rühmamine, võitlus loodusega, et temalt põldu vallutada. E. Säärits on kindlaks teinud Haava kivide genealoogia. Kõige vanema esindajana on teada «Havakivvi Reino» poeg Mats, kes on sündinud 1744. a. Tema poeg Jüri (1774—1843) oli kiriku vöörmünder. Jüri poja Jaagul (1798—1856) oli seitse poega, kellele isa püüdis haridust anda. Selleks palkas ta suveks Tartust üliõpilase, kes lapsi õpetas. Koha päris poegadest eelviimane — Joosep (1836—1891), Anna Haava isa. Ta oli tahtnud küll õppida, aga isa soovil valmistus kohapidajaks. Põllumees temast saigi, ja juba üsna noorena. Varakult tõi ta majja perenaise — Peipsi äärest Punikverest Sohvi Janatsi, kes oli tumedajuukseline ja sõstrasilmne lahtiste kätega inimene. Väliselt oli neil mõni joon ühinegi. Anna Haava iseloomustab oma isa sinisilmalise ja tumedajuukselise, «kõrge, lahke

otsaesisega» mehena. 1864. a. sündis neil tütar Anna Rosalie — tulevane luuletaja Anna Haava. Tema lapsepõlve tulebki jälgida siinsamas Haavakivil, sellessamas esivanemate kodus. Sünnipaigaks on rehielamu otsakamber, mille aken vaatas mäerinnakult alla jõele, kuna aknast vaatas sisse «ülejõe kaugelt, sinavalt laane ladvult . . . päike». See oli ühel laupäeval peale mihklit — nii räägib Anna Haava oma mälestustes —, tare taga aias võeti viimaseid kartuleid. Hommikul oli perenaine ise veel abiks, kuid õhtupoolikul pidi minema kambrisse — «enne päikese veeru tuli Mann [alias Anna]».

Kamber oli madal, pruuniks tõmbunud seintega, mis pooltahutud palkidest. Tare oli kaugelt esivanemate kätetöö, oma saja-aastane ehitus. Ta oli suur ja avar. Kõige rohkem saame Anna Haava kirjeldusest teada tare ahju kohta, mis oli suur «nagu kääbuste maja, nii et kes on väike, võib sinna sooja minna». Kui olid käsil igapäevased talitused, kui «suur-uks» seisis «selili valla», «samuti ka uksik rehealla, kui ahju ees müüri-katla all haod» visisesid ja musta suitsu ajasid, «suured inimesed, soojad vammused seljas, toobrite ja pangedega uksest sisse ja välja» käisid, kui keset tare seisis pesu-kolmjalg ega väikesele tüdrukule tähelepanu ei pööratud, oli hea, et sai kusagile soojavarju minna. Ja kui ahi oli eelmisest päevast veel leige, oli niisugustel puhkudel hea ahju pugeda. Sai laulu lüüa ja oma mõtteid mõtelda, sest salapärane ahjupimedus aitas ergutada mõttekujutust. Kuhu peaks küll viima ahjuõõnsus?

Meelde on jäänud veel istumised küdeva ahju paistel, isa-ema ja lapsed ahjusuu ees (nooremad ka kambris, vanaisa — äi — «teistkätt ahjusuud patsal»). Sütesädelust täis ahju kohta oli ütelnud kord isa: «See särab ja sätendab nagu lisaku kirik Peterburis!» Need olid kaunid perekonnaõhtud. Istumistega on

seotud aga veel teinegi mälestus. Ahjusuu paistel loeti! «Isa tuleb, istub ... küdeva ahju paistele, näitab emale raamatut käes, ütleb, et see on «Kalevipoeg», ja küsib, kas ema tahab ka kuulata.

«Jah, tahan küll ...»

Küdeva ahju soe kuma helgib isa ja ema nägudel: tasa, ettevaatlikult, et lugemist mitte eksitada, toimetab ema oma tööd, ning Mann ... leiab, et see jutt algab üsna teisiti kui kõik teised ...» See paneb mõttekujutuse sama elavalt tööle kui isa süte kohta öelduc võrdlus. Ta mõtleb edasi ja viib oma mõttekujutluses «Kalevipoja» «tammitse» tänava ema kodukülasse Kullakveresse (Punikveresse). Kuid «Kalevipojas» oli ka neid kohti, millest ta oli juba «kuulnud», ja üheks selliseks oli Kalevipoja mõõgalugu.

Isa viiulimäng andis samuti meeldejäävaid pilte. Ühte jaanilaupäevaõhtut, milles on isiklikke mälestusi, kirjeldab Anna Haava pildikeses «Kodus». «Kõik päevatöö on lõpetatud, saunas käidud, õhtusöök ... söödud. Isa, viiul käes, astub tagakambrist tare taha mäerinnale välja ... Isa istub ukse lävele, ta on musta pühapäeva-vesti lumivalge särgi peale tõmmanud ... Ta silitab minu pead ... tõstab silmad nagu mõttes üles tähtede poole ja laulab siis viiuli kaasmängul ... Selle vahe sees on ema ka sinna tulnud ja täve kõrvale müürikivi peale istunud. Ta on mind sülle võtnud — seda teeb ta ainult pühapäeviti, siis kui aega on. Ma kuulan, kuidas ta tasakesi kaasa laulab.» Ümber kogunevad ka sulased. «Vanaisa, kes seal lähedal keldriaida lävel istub, võtab piibu, mida ta enamasti ainult laupäeva õhtul või mõnikord pühapäeval popsib, suust ja kuulab ka ...» Need on aga ainult haruharvad hetked, mil lastakse argitöö ununeda. Nagu erandkilluna on Anna Haavale seegi hetk meelde sööbinud. Sealsamas olid

emal kohe jälle «meel ja mõtted ... keset taluhoolt ...».

1869. a. ostsid Haavakivid talu päriseks. Senini oli talu eest tasutud mõisnikule raharenti. Töö tegi talus ära suur kätepere. Peeti ka sulaseid-tüdrukuid. Ello Sääritsa andmetel leidsid talus varju aga ka omad sugulased: ema vanemad, isa poolvenna poeg ja tütar, kes aitasid tööd teha. Haavakivi talust oli eraldatud kaks kohta ja peale nende veel Veski, mis kuulus Joosepi õemehele Villem Perametsale. Veski peremees oli raha ja varanduse poole püüdev mees ja selleks ei valinud ta vahendeid. Joosep Haavakivi, vana, hea ja aus patriarhaalne talumees, ei mõelnudki, et teda võiks keegi petta. Ta andis 700 rubla Perametsa kätte, et see mõisniku juures talu ostmise asjad korda ajaks. Perametsa maksis küll rahad ära, aga laskis kirjutada talu oma nimele.

Haavakivi elumaja — tare — asetses idalääne suunas jõe kõrgel kaldal (praegu on mälestuskivi taga näha maja trepikivi). Idas ja edelas olid kõrvalhooned (aidad ja laut), saun asetses kirdes, sepikoda, suvekoda ning kaev loodes. Õu oli nagu kahte ossa jaotatud: maja teepoolses küljes oli ülaõu ja ilmselt loode-lõunapoolses küljes mäekallakul alaõu (kui mehaaniliselt vastandada). Õunaaed asetses lõunas, selle kõrval oli pleekaed, «kus ... naised põlvest põlve suvel vaalisid oma talvelkoetud kangaid ...». Pleekaia nurgas seisis põline pärn, «mille jämedat tüve ümber haarata võis vast kolme mehe süli ...»; maja taga oli «kõrgel jõekaldal» kuivanud ladvaga kuusk; pleekaia servas kasvas suur kadakas — «tarbepuu, millelt [talu] põlvest põlve võttis marju arstimiseks, oksakesi viirukiks, nagu ka anumate hautamiseks «kõda» juures». «Kõda», see suveköök «oma veerennide, oma lõkendava lee ning puu peal edasi-tagasi lükatavate ahelate ja kooguga»

oli omapärane ehitus. Kahju ainult, et Haava on ta kirjelduse pooleli jätnud. Kõda juures oli kaev, mille ase haabade all on praegugi näha. Praeguse tee ligidale võime mõttes paigutada «kahepoolega, kõrgete, tahumata tammesammaste ning samuse ristpalgiga väravad... mille sammaste ning ristpalgi oksaaukudes kuldnokad ligi kakssada aastat olid pesitsenud ning kahel pool väravaid, kahisevate haabade ja kaharate kaskede ladvas laulnud». Praegused noored haavad, nende auväärsete järglased, on vist natuke jõe pool. Ida poolt, mäest natuke üles minna, läks «kirikutee», mis tuli Palalt ja laskus mäest alla. Mäe all olid veski ja veskitamm, mis täitis ühtlasi ka silla ülesandeid, vesi oli üles paisutatud, tammi ees otse suur järv. See jõgi-järv piiras kahest, põhja- ja läänekülgest suure kaarega Haavakivi. Maapind laskus jõele küllaltki järsult, nii et vaateväli üle jõe oli avar ja vaatepilt kaunis: kõige ligemal jõgi, siis tõusev mäerinnak, talud, puudesalud; kaugemal nõmmed ja veelgi kaugemal Sõõru metsa sirgete mändide rida.

Kaunis vaade kodumäelt jäi Anna Haavale alatiseks meelde. «Kodu»-pildis ta hüüab: «Sealt on ilus... alla vaadata: allmäe, ehapaistel, särab jõepind...» See pilt on jäädvustatud ka eesti kirjanduses.

Järv leegib eha paistel
ja hiilgab nagu kuld —
ja järve taga metsas
on näha õitsifuld.

[— — —]

Ja udu kerkib, tõuseb
ja hõljub nagu loor,
ja pühalikult särab
seal kõrgel tähte koor.

Haavakivi ümbruses kasvab kanarbik. Siin õppis teda armastama Anna Haava. Ta ütles

1890. a. kirjas E. Aunile, et «just nendel lilledel on üks imelik mõju minu üle: ma vaatan neid — vaatan — ikka kaugemale lendab minu vaim, ma olen ühes kauges laanes, kus kõik loodus kevadises ehtes seisab... ma lähen edasi, leian kanarbiku — see kasvab ikka suuremaks... Ma rändan edasi, olen väsinud — minu põrmust kasvab kanarbik, minu kõige armsam lill.» Anna Haava kasvas kanarbikuga maast-madalast kokku nagu loodusegagi. Ta «Nõmmelill» on väga «autobiograafiline».

Kanarbikus kasvasin,
sambla süles sirgusin,
kaste külm mind kaisutas,
pilve puhkel paisutas:
olen nõmmelill.

Anna Haaval on pildike külaskäigust veskirahvale. Üksi läks üks laps kumerast mäest alla veski-inimeste majani. Ronis siin kivitrepist üles ja jõudis eeskotta, «kus ka kivipõrand — nii külm ja imelik». «Ja siis seisab ta köögis. — Seal lõkendab tuli kõrgel leel, mustendab tulel pada pajaraudadel, hiilgavad mustad nõgiseinad tulepaistel, ning ülalt kõrgelt, lahtisest korstnast vaatab sinine taevas — nagu suur silm.» Köök ise oli aga pime, nii et lapsel hakkas kõhe.

Sillal oli omaette vaatamist. Ühel pool olid siin nagu väravad, kust vesi läbi jooksis. Aga koht, kuhu vesi kadus, oli sügav ja mustas ja kobrutas. Ja üle selle hiigelveekogu vaatas vastu kallas, «kõrge nagu maja — veel kõrgem kui maja!... Nisuke punav sein nagu kodus saviaugu kaldad ka punavad.» Siin punab kallas praegugi. Aga nüüd pole siin enam ühtegi hoonet (veskimajast on ainult varemed). 22. septembril 1956. a. kirjutas kohalik ajaleht «Nõukogude Küla», et veski katus on lagunenud ja talad mädanenud. Veskit tahtis päästa kohalik «Uue Elu» kolhoos,

pöördudes Kallaste rajooni täitevkomitee poole. Hooned kuulusid aga rajooni tarbijate kooperatiivile, kes nõudis nende eest meeletut hinda. Nii jäidki nad ostmata ja remontimata, kuni oli juba hilja... Praegu pole enam ka veskijärve ja veskitammi. Palju on muutunud siin paari-kolme viimase aasta jooksul. Tee Alliku poole ei lähe enam ümber mäekupli, vaid lõikab mäe pooleks. Tamm on kinni aetud ja vesi jookseb ära truubist. On hea, et nendele muutustele vaatamata on jäänud alles veekohin, sest truubi taga langeb vesi alla kui kunagiselt tammilt.

Anna Haava elas Haavakivil üheksakümne kolmest eluaastast üheksa esimest ja peatus siin hiljem koolivaheaegadel ja venda abistades. Aga ükskõik kui kaua oli ta siit eemal, ükskõik kui kaugel ta oli — ikka on ta mõtelnud kodule. Kodust pole midagi kaunimat — selline on luuletaja mõte. Endaga kaasavõetud mälestustest ja elamustest on läinud loomingussegi kord vähem, kord rohkem, mõnikord on koduainetest ja ümbrusest kasvanud kirjanduspalad, nagu katkendid juttudetsüklist «Väikesed pildid Eestist», käsikirjaliseks jäänud «Mälestusi Laanekivi Manni lapsepõlvest», luuletused «Järv leegib eha paistel», «Isamaja», «Üks on minul püham koda», «Sinu vanaema», «Vai sedasi suad mehele» jt. Ühe luuletuse — «Meie Mihkli» saamisloo kohta on rahvakirjanikult andmeid saanud kirjandusteadlane K. Mihkla. Anna Haava on jutustanud: «Mäletan oma lapsepõlvest üht lugu noorest taluperemehest Mihklist. Üks perenaine kõneles temast: «Meie Mihkel pidi mullu kosja minema. Tal polnud pruuti teada ja ta jääb nüüd vanapoisiks.» Haavakivi talus oli keegi teenijatüdruk, kes abiellus... Meid lapsi viidi ka pulma ja seal nägin pulmaliste hulgas «meie Mihklit», kes oli veel vallaspõlves. Umbes viieteistkümne aasta pärast lõin temast laulu «Meie Mihkel».» Luuletuste «Ma lähen üle

nõmme», «Kuupaistel», «Kandimees» motiivid lähevad samuti kodukanti tagasi. Kodu on talle üle kõige. Siin on ta püham koht:

Üks on minul püham kodu —
minu vanemate maja! —
Vaikne, lihtne eesti talu. —

Süda tahab seisma jääda
õnnes, — valus, — mälestades
vaikset, lihtsat eesti talu!

18. oktoobril 1964. a., Anna Haava 100-ndal sünni-aastapäeval, asetati rahvakirjaniku sünnikohale mälestuskivi. Anna Haaval ei läinud see koht kunagi meelest ja pole õigust ka meil teda unustada. Graniitkivi kinnitab luuletaja sõnu:

...kus kord kiikus minu kätki
isamaja — kallim paik...

Kallaste «Kallaste on nagu kõik Peipsi-ää
sed suured külad põhiliselt ühetänav
küla. Vabandust, linn ikka . . .» kirjut
Kallaste kohta Einar Maasik. Siin elanud kirjan
kul on õigus: Kallaste oli pikk tänavküla ku
viimase ajani. Saanud küll 1921. a. alevi
1938. a linna õigused, ei muutnud see te
veel sisuliselt linnaks. Kallaste kulges pi
Peipsi kallast, ulatudes vaid mõnes koh
sisemaale. Praeguse Oja, Rahu, Staadion
Sõpruse, 21. Juuni tänava kohal olid aiama
või heina- ja karjamaad. Linnalikuma ilme s
Kallaste 50-ndatel aastatel, mil ta oli rajoon
keskuseks. Nii näemegi nüüd Kallastel mitm
kordseid maju, suurt universaalkauplust, ve
torni, keskkooli, uusi asfalteeritud tänava
mis kulgevad paralleelselt endise peatän
vaga või ristuvad sellega. Enne 1950. aast
ei olnud Kallastel kommunaalmaju. Praegu
neid 12, elamispinnaga 3000 m^2. Kallast
elab praegu 1800 inimest.

A. Moora ütleb oma uurimuses «Peipsima
etnilisest ajaloost» Kallaste ja selle ümbru
varasema asustuse kohta: «Mõnede pärastis
külade, nagu Rootsiküla, Pusi ja Kallaste koh
oli 17. sajandi algul küll olemas peresid, ku
need ei moodustanud veel ühiseid külasid
seetõttu nimetati neid alles vastava rannaos
järgi.» Need andmed on meil ajast, mil po
nud veel Kallaste nimegi, ainult mõned pere
praeguse linna kohal. Samas uurimuses räägi
takse, et XVIII sajandil oli Kallaste koh
väike küla. Palju elanikke oli XVIII sajan

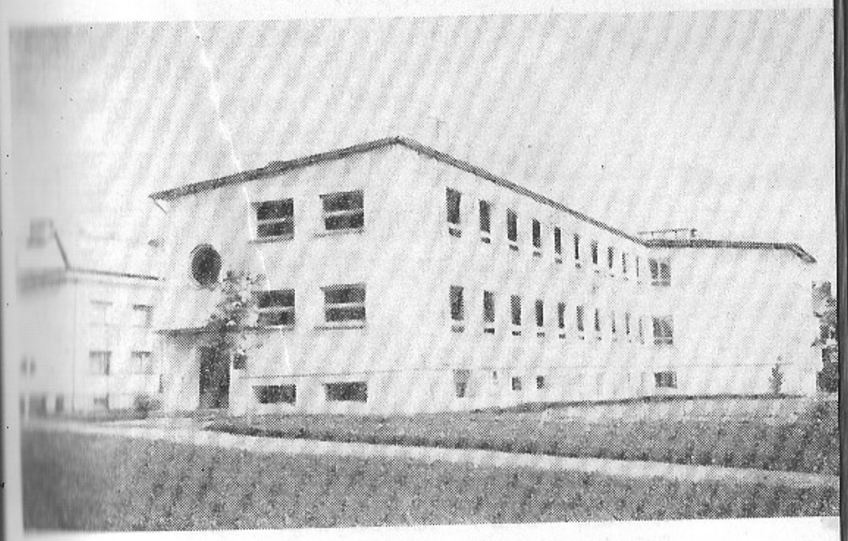

Kallaste linnakutsekooli nr. 5 töökoja hoone. (1966)

teisel poolel tulnud Novgorodi kubermangust. Sellest peale ongi Kallaste elanike arv aastaaastalt suurenenud ja küla laienenud.

Järveäärne asend on tinginud siinse elanikkonna elulaadi ja elukutse. Selles osas ei erinenud Kallaste teistest Peipsi-äärsetest küladest. Peale kalapüügi käidi ehitustöödel, sisemaal metsatöödel, taludes sulaseks, turbarabas. Kalu püüti Peipsist, aga rännati varasematel aegadel ka sisejärvedele või kaugemale (Isaariajal Laadogale, Soome lahele jm.). Kala võidi saada, sellest aga ilmagi jääda. Oli ka juhtumeid, et mindi järvele, kuid tagasi ei tuldud. Sellest räägib Jakob Liiv oma jutustuses «Rist metsas». Kui Peipsi andiski kala, ei saanud kalamees sellest veel rikkaks. Kuhu kala panna — see oli iseküsimus. Kevadisel hooajal püütud kalast läks osa värskelt turule. Seda ostsid Tartu lodjamehed või maarahvas. Suurem osa soolati siiski sisse, kuivatati või suitsutati. (Suitsutamiseks kasutati lindikodasid, mida oli rannas palju. «Need

Peipsi rand. (195

olid üsna primitiivsed, puust, järsu laud- v laastukatusega ehitused, millistel ühes v mõlemas otsas olid laiad, kahe poolega vär vad,» öeldakse kohalikus ajalehes. Kahel po seina ääres olid suitsutamisahjud. Suitsutam seks asetati kalad raamidele, kus nad ol kaks-kolm päeva suitsu käes.) Kalameh ei olnud kunagi muretut momenti. K ei olnud kala, ei olnud midagi süüa. A mure oli ka siis, kui ei olnud ostjat. Puud turg. Seepärast said võimutseda ülesostja kes võtsid mitmekordset vaheltkasu.

Kalamehe kindluseta olek ja tööpuud kodanliku Eesti ajal pani inimesi mõtlem Kallastel oli 30-ndail aastail eesrindlike vaad tega õpetaja Orlov. Peagi tekkis väike grup (8 inimest), kes lugesid ajalehte «Kommunist ja arutasid päevasündmusi. Ehkki nad ol veel organiseerimata, ehkki ei jõutud ve midagi korda saata, vahistati nad 19. d sembril 1933. a. ja saadeti asumisele. A needsamad asumisel olnud olid 1940. aktiivsed tegelased. Nikolai Kussov näit

organiseeris 21. juunil Kallastel miitingu ja demonstratsiooni. Järgmisel päeval oli ta sama ülesandega Mustvees. Esimesel nõukogude-aastal oli N. Kussov Mustvee linna partei-organisatsiooni sekretäriks ja sõja algul kohaliku kaitsesalga komandöriks. Saksa okupatsiooni päevadest Kallastel kõnelevad ühishauad kalatöötlemistsehhi lähedal, Staadioni tänava lõpul jm.

Vanu kalapüügitraditsioone jätkavad 21. Juuni nim. kalurikolhoosi 100 liiget, kelle käsutuses on moodsad püügivahendid (50-ndate aastate algul juba püüti kalu traallaevadega). Linnas on kala ümbertöötamise tsehhid (valmistatakse kalajahu ja suitsutatakse kalu) ning lindikuivatamise agregaadid. Palju inimesi töötab Kolhoosidevahelises Ehituskontoris, ETKVL Ehituskontoris, mehhaniseeritud ehituskolonnis ja Tartu Ehitusvalitsuse osakonnas. Kallastel on leivatööstus, tööstuskombinaadi «Kalev» kudumistsehh ja 1966. a. alates kummivabriku tsehh, kus valmistatakse polüvinüülkloriidpaelast majapidamiskaste. Kallastel on linnakutsekool nr. 5, mis alustas tegevust 1959. aastal. Sellesse 2-aastasesse kooli võetakse vastu kaheksaklassilise haridusega noori, kes saavad kooli lõpetamisel elektrimontööri kvalifikatsiooni. Esimesel aastal pannakse pearõhk teoreetilistele õppustele, teisel aastal praktiliste oskuste omandamisele. Praktilisi töid tehakse oma töökojas (see valmis 1962. a.) ning käiakse tootmispraktikal väljaspool kooli. Praktika korras on õpilased elektrifitseerinud kolhoose, loomakasvatusfarme, koole, haiglaid, raamatukogusid. Õpilased peavad oskama käsitseda mitmesuguseid mehhanisme (liikuv teevitusaparaat, tõstukid), ja nad saavad ka mehhanisaatori kutse. Praegu ehitatakse koolile 203-kohalist ühiselamut, mis rahuldab õpilaste korteriprobleemi. Kallaste ehitab. Plaanis on ehitada 20-korteriline elamu, kalurikolhoosi elumaja, keskkooli internaat, asfaltee-

Peipsi kõrge kallas Kallastel...

rida 21. Juuni ja Staadioni tänav... Ja
muutub Kallaste üha linnalikumaks.

Peipsi rand erineb Kallaste kohal kogu järv
kaldast. Siin on kõrge (kuni 11 m) paljan
looduskaitse alla võetud järsk kallas. S
koosneb peamiselt hele- ja tumepunasest l
vakivist (kuulub keskdevoni aruküla lad
messe), mida katab umbes 1 m paksune pun
ka põhimoreeni kiht. Paljandi alumisse ossa
järv uhtnud koopaid. Paljand tõuseb koh
otse veest, suuremas osas jätab aga veepi
ja järsaku vahele liivariba. Mõnes kohas
kohe kõrgel kaldaäärel majad, avara vaate
järvele. Kaldaservale tuleb tänavaid või ja
teid, südalinnas on järsakul väljak V. I. Len
mälestussambaga. Kaldajärsak on Kallaste
iseloomulikuks loodusobjektiks. Kalda järgi
linn endale kunagi nime saanud. Piki kald
serva on majaderivi ja siinsamas kulg
mööda kallast ka tee, Kallaste peamagi
raal — Võidu tänav. Majade vahelt vilksat
Peipsi. Järsakult ei pääse igast kohast al
1966. a. tehti väljaku juurde uus trepp, tei

trepp on vetelpäästejaama juures, selle ligidalt läheb randa ka laiem tee. Punase kalda järgi on venelased kutsunud Kallastet Krasnõje Gorõ.

Aira Kaal imetleb seda kõrget kallast:

Küll on kaunis see Kallaste rand!
Kõrgete punaste kaljude all
lainetab Peipsi. Ta hõbesel veel
kalurid sõuavad õhtu eel.

Kaldakoobastes pääsude parv
pesi on uuristand... Tohutu arv!
Lapsed seal sulpsivad põlvini vees,
läikivaid karpisid otsides.

Aastail 1950—1959 oli Kallaste rajoonikeskuseks. Rajoonil oli oma ajaleht, mida anti välja Kallastel. 1956/57. a. oli «Nõukogude Küla» toimetuses — nii oli ajalehe nimi — tööl Einar Maasik. Ülikool oli just seljataga, esimesed kirjanduslikud katsetused tehtud, aasta ajakirjanikuna juba enne ülikooli astumist tööl oldud — nii ta tuli 1956. a. suvel nagu jätkama oma vana ametit. Töö oli teada, ümbrus aga mitte. Et Peipsi ääres on Alatskivi (Liivide kodu) ja Pala (A. Haava sünnikoht) — see oli kirjandusinimesele teada. Maasik ise on iseloomustanud seda kui filoloogi lähenemist geograafiale. Siit sai ta mõnegi kuju jaoks materjali ning nägi ajakirjanikuna elu näost näkku. Siin oli maad, linna, järve, töös puutus ta kokku kaluritega, kolhoosnikutega, töölistega. Ta tööpiirkonnaks oli kogu Kallaste rajoon Emajõe suudmest peaaegu Omedu jõe suudmeni, Peipsi rannalt Välgini, Palani... Ja et Einar Maasik ei olnud «nuputreial», nagu tal on samanimelises jutustuses Juhan Madal, siis oli see talle tänulikuks põlluks. Jooksvatest sündmustest kirjutas ta ajalehes (neist ainult mõni haruharv esineb E. Maasiku nime all). Sündmuse taga on alati inimene, kes on Maasikul tähelepanu objektiks. Mis ei mahtunud inimesest informatsioonilisse artiklisse, selle

pani ta jutustusena paberile või hoidis (ja hoiab) alles, et midagi kirjanduslikku vormida. Just Kallastel olles saigi Einar Maasikust aktiivne kirjamees, nii et äratas tähelepanu noore võimeka autorina. Paljud jutustused ja novellid, mis sel ajal kirjutatud, olid aine saanud Kallastelt ja ümbrusest, Kallaste rajoonist, just neiltsamadelt radadelt, kus ta ajakirjanikuna ringi liikus. 1956. a. pakkus Kallaste samasugust pilti kui aastaid tagasi. «Linna peatänav polnud palju muutunud,» kirjutab Maasik. Ehitustegevus alles algas, olid ehitatud vaid mõned üksikud majad — «kaks-kolm kahekorruselist linna tüüpi elamut», nende hulgas ka «sambakestega» administratiivhoone. Muude rääkimiste hulgas kõneles kord rajooni parteikomitee sekretär Maasikule kalurikolhoosi noortelülist (nende brigadiri isa oli vara surnud ja et perekonda ülal pidada, hakkas poiss kalu püüdma), kes oli endale ise paadi muretsenud. Fakt pani mõtlema. Maasik pani omalt poolt sündmusi juurde, jättis teisi ära — kuni valmis jutustus «Dimka — kaluri poeg». Iseäralik oli lugu Sipelga küla tüdruku Mariaga, kes põgenes suurehitustele, vaatamata vanemate vastuseisule, hoolimata isegi sellest, et ta riided ära peideti. Seegi fakt sai jutustuse aluseks. Jutustusi valmis Kallastel aga veelgi, sest Kallaste rajoonis olid seitsme küla teed, siingi olid oma teekaaslased, oli ajalehetoimetus (Võidu tn. 123), töökaaslased, kes andsid materjali. Neist said jutustused või novellid — «Anne-Liis», «Va venimus», «Kuidas toimetaja puhkusele läks» . . .

Kas on Kallaste veel kirjandusega seotud? Peale Maasiku siin kedagi elanud pole. Küll on aga Jakob Liiv Kallastet kirjeldanud oma jutustuses «Rist metsas». Haapsipea küla, kus ta vend Elias külakoolmeistriks oli, asetseb Kallaste ligidal. Jutustuse tegevus toimub Haapsipeal. Kui väike Mihkel, jutustuse üks tegelasi, Kallastet külastab, imestab ta «valgeid korstnaid, millest Peipsi poole kõveraks paindunud suitsusambad üles tõusid». Jakob Liiv selgitab seejuures: «Neid oli tal ka asja vaadata, sest terves Haapsipea külas, kus ta ema seltsis mitu korda oli käinud, ei olnud näha ainustki korstnat.» Kallaste tubade kohta on üteldud, et need olid ilusad ja suured, kus on «valged laia laega ahjud, piltidega ilustatud seinad ja mõne pildi ees lambikene . . .». «Rist metsas» sündmustik on traagiline. Halastamatu Peipsi röövib Otri saunanaiselt Krõõdalt mehe, kes käis Kallaste venelastega Peipsist kalu püüdmas (Krõõt ise käis päevilisena Haapsipea ja Alasoo peremeeste juures tööl). Krõõda lapse viis hunt Metsanurga laande, murdes ta Preisi heinamaal (sellele kohale laskis ema risti panna). Ja üksi ta kasvataski oma lapsi, viies Puniku piima Kallastele . . .

Kallastelt Emajõe äärde

Kallastelt lõuna poole läheb Peipsi-äärne maapind üha madalamaks. Nina küla kohal ulatub järve neem. Siin on peamiselt vanad kalurikülad: Rootsiküla, Nina, Lahe, Väike- ja Suur-Kolkja, Sohvia, Kasepää, Varnja. Nende külade kalurid kuuluvad kahte kalurikolhoosi — «Zarja» (asukohaga Kolkjal) ja «Pobeda» (Varnjas). Nendesse küladesse pääseb Alatskivilt.

Tänapäeva Peipsi-äärsed külad pole enam eraldatud ega mahajäänud. Kolkjas on uus kultuurimaja, paljud külavaheteed on asfalteeritud. Rand on looduslikult ühetooniline. Kaunis vaade neile aladele avaneb Alatskivi ligidalt Naelaverest, kust üle metsade paistab Peipsi-äärne Lahepera järv ja Peipsi ise. Kunstimälestistest leidub Nina vene õigeusu kirikus XVIII sajandist pärinev ikonostaas.

Sellelt Peipsi-äärselt alalt peatume Varnjas. (Varnjaga õieti lõpebki põhja pool Emajõge olev Peipsi-äärne asustus, sest Praaga on juba kaugemal, otse Emajõe suudmes). 1898. a. «Postimees» kirjutab siinsete venelaste kohta, et nad «elatavad endid aiatööst . . . Peale selle on venelased, nimelt vanemad naised, väga osavad võrgukudujad ja paelapunujad. — Kalapüük toob uuemal ajal vähe tulu.» Kirjutatakse veel seda, et elu on külas talvel palju elavam kui suvel, sest siis on ka noorem rahvas kodus. Siinkandis oli nimelt nii, et «igal kevadel mehed mitusada versta kaugele

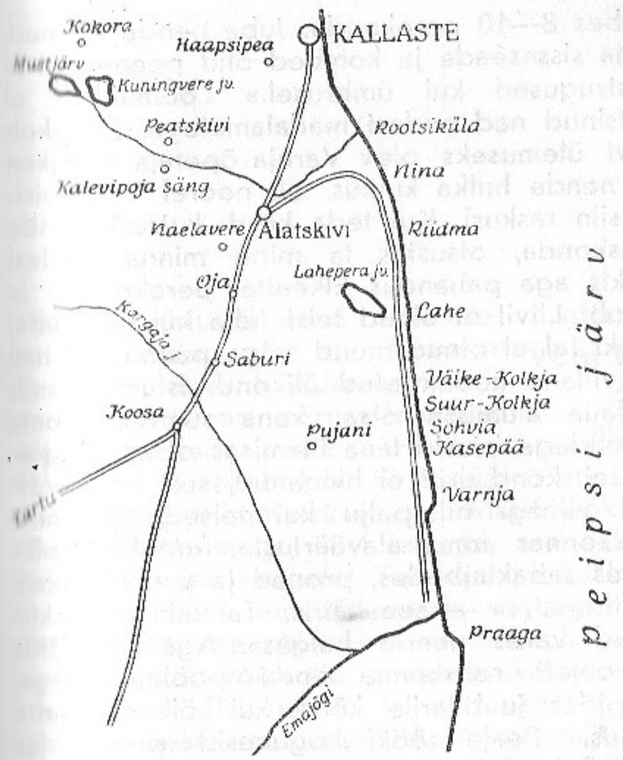

müüritööle rändavad, kuna tüdrukud tellis-kivivabrikutes ja mõisaaedades tööd otsivad».

Aastail 1879—1880 töötas Varnjas vallakooliõpetajana äsja kihelkonnakooli lõpetanud Jakob Liiv (ta elas koolimajas, kus tal oli õpetaja Elkeni kolmetoalisest korterist kasutada üks tuba). Varnja oli selleks ajaks oma ümbrusest kaugemale arenenud, siin oli juba päristalusid (talud olid päriseks ostnud paljud rentnikud, aga ka siia tulnud Viljandimaa mehed). Kuid see oli ka kihistunud koht. Jakob Liiv mainib oma mälestustes koguni, et «Varnjas ja selle ümbruses asus isesugune seltskond või eliit. Need olid poodnikud, kõrtsmikud, möldrid, linakaupmehed ja suurte kohtade pidajad, kes endid muust rahvast lahutasid ainult endaväärilistega läbi käisid. Neid oli

umbes 8—10 perekonda. Juba nende elamud, maja sisseseade ja kombed olid peenemad ja teistsugused kui ümbrusel.» Loomulikult ei seltsinud nad endast madalamatega. Et Jakob Liivi ülemuseks olev Varnja õpetaja K. Elken ka nende hulka kuulus, oli noorel koolmeistril siin raskusi. Kui teda kord kutsuti nende seltskonda, otsustas ta mitte minna. Sellest tekkis aga pahandus Elkenite perekonnas ja Jakob Liivil ei olnud teist teha kui nõustuda, ehkki tal ei olnud muud selga panna kui hall puuvillane kodukootud ülikond. Istuma pandi ta laua alumisse otsa, kuna suurnikud oma prouadega istusid laua ülemises otsas. Noorukit seltskond eriti ei hinnanud, sest ta ei võtnud viinagi nii palju kui teised. Ta tundis seltskonnas «oma alaväärtust». «Mehed pikkades sabakuubedes, prouad ja preilid maani kleitides . . .» — see häiris. Ta oli «nagu kitkutud vares nende hulgas». Aga siis võitis ta ometi seltskonna enda poole sellega, et pidas juubilarile kõne, kui kõik olid juba purjus. «Peale sööki kogunesid prouad ja preilid, kes algul mind tähele ei pannud, minu ümber juttu ajama. Soojalt pigistas mu kätt sünnipäevalaps. Kui pärast tants algas, tahtis mingi preili minuga tantsida . . .»

Varnjas saatis noor koolmeister lühikesele ajale vaatamata üht-teist korda. Kõige radikaalsemaks uuenduseks oli see, et ta hakkas uues kirjaviisis õpetama. Kuna Elken koolitöö kõrval tegeles muu tööga (ta oli ümbruses hinnatud sadulsepp ja sadulsepatööd tehes ning kõrtsis ta aeg mööda läkski), siis pidi Jakob Liiv andma kõik tunnid peale usuõpetuse ja laulmise ning hommikupalve.

«Kui tume veel kauaks ka sinu maa . . .»

1901. a. kirjutati eesti esimeses entsüklopeedias, K. A. Hermanni «Eesti üleüldises teaduseraamatus», et Alatskivilt on pärit järgmised «tähtsad mehed»: Jakob Kõrv, Kaarel Krimm ja Jakob Liiv. Ei kedagi teist. Praegu nimetatakse aga Alatskivi koos Juhan Liivi nimega, just temaga, sest teised jäävad temast kaugele. Sel ajal, kui ilmus K. A. Hermanni entsüklopeedia vastav vihik, elas kirjanik ise Alatskivil — võib-olla lelle juures Pujanil, võib-olla lapsepõlvekodus ema juures Ojal. Täpsemalt ta selleaegset elukohta ei teata, sest peatuskohti oli mitu — ühe sugulase juures ja teise sugulase juures, sest närvihaigel vallavaesel, kes rikkus kodurahu, polnud kusagil püsi. Ei olnud ta ka õige töötegija — tujukas ja pahur, kergesti ärrituv, pidi temaga oskama ümber käia. Räbaldunud riideis meest nähti vahel küll karjas ja põllulgi. Aga tal oli püsinud alles vana kirjutamisharjumus ja -vajadus: paber ja pliiats olid tal käikudel alati kaasas, ning ta pani oma mõtteid kirja. Aga vaevalt et teda sellepärast oma ümbruses kirjanikuks peeti. Kirjanduslik avalikkuski oli ta unustanud või siis ei teadnud ta uuemast luulest ja ta enda saatusest kõige vähematki. Ja nii ei olegi märgitud ta nime esimeses entsüklopeedias. See unustamine oli tegelikult suureks traagikaks nii Juhan Liivile kui ka eesti kirjandusele, sest juba kirjutatud eesti tähtteostele oli just see mees võimeline juurde andma uusi, vaatamata oma traagikale.

Liiv «avastati» uuesti oma kodus Alatskivi Ojal. See oli 1902. a., kui dr. J. Luiga kogus andmeid vaimuhaigete kohta ja sattus ka Ojale. Aias oli pikk habemega mees, seljas saterkuub, jalas katkised saapad, suus vilka, olemuselt tõrges. Hullumeelne Juhan Liiv. Luiga märkas aga sedagi, et ta geniaalne vaimuerksus ei olnud veel kadunud. Ta kirjutas kirjanikust ajalehes. Temast hakati jälle rääkima ja ta ise sai sellest innustust. Peamiselt Alatskivile ta jäigi peatuma, kuni elas, kuni suutis käia sugulaste vahet. Alatskivi on rohkem kui ükski teine koht seotud Juhan Liivi elu ja loominguga. Siinne loodus on andnud ta luuletustele värvi ja proosapaladele ainet. Kirjaniku fantaasia on saanud toetust just siit, Peipsi lagedalt veeväljalt, rannaliivikuilt, tagasihoidlikult, kuid ometi Peipsi ühelt kaunimalt maastikult. Teda on erutanud mõisalossi taevasse pürgivad tornitipud, siinne uhke elu, aga samuti vallasantide kurvad elupäevad ta enda kodu ligidal. Alatskivi oli koht, kuhu Liiv alati tagasi pöördus. Siin on ta sünnikodu, paljude teoste tegevus- ja loomiskoht. Viis aastakümmet, kogu elu hällist hauani on Liivil seotud Alatskiviga, Peipsiga ja Peipsi rannaga. M. Kampmanni teadetel on Juhan Liiv ütelnud, et ta saanud oma ilumeele Peipsi järvelt ja koduküla karjametsalt, et: «Minu südamest on üheksa kümnendikku mu kodust koos». Rannaäärne liiv, mis kunagi andis ta esivanematele nime, katab nüüd teda ennast. Peipsi mõistatuslik koha, mis pani «Varju» Villu kujutluspilte looma, peaks Alatskivi surnuaeda, kirjaniku viimsesse puhkepaika kuulda olema. Juhan Liiv puhkab armsaks saanud Alatskivil, oma kodus, siin, kust võrsus ta ise ja ta looming.

Juhan Liivi esivanemate kodu Kassiveski asub kohe Alatskivi surnuaia ligidal mäest alla minna Kallaste poole kulgeva tee ääres.

Perekonna pärimusteate järgi on Liivide esivanemad toodud pärast Põhjasõda Saaremaalt. Kõige kaugemast esivanemast on teada Sunni Hants, kes elas Alatskivi mõisast põhja pool Veski külas Jõe talus ja kel oli «ka mõisa külje all olev Kassi vesiveski tarvitada». Rendi tasus ta sellega, et oli «mõisas kupjaks ja töökäskude laialikandjaks . . .». Jõe talu maja pole enam ammu, nagu pole enam alles tervet Veski küla. Veskikohta — Kassiveskit — pidas Sunni Hantsu poeg Sunne Jüri (surn. 1806. a.) ja tema järglased. Selle vana kivist veskimaja varemed on alles praegugi (veskitammi esine süvendati-puhastati 1964. a.). Siinne ümbrus ja maastik vastab Juhan Liivi jutustuses «Nööpnõel» kujutatule. «Nööpnõelas» seisab mõisa elumaja «väikese järvekese kõrge kalda peal. Järvekese hommikupoolne ots ulatas kuni liivakünkal oleva surnuaiani, millest väike jõgi mööda põhja poole alla kidurikkude kaskedega kasvava soo sisse keeras, kuna lõuna pool nõmmel sirged männid kasvasid, siia ja sinna väikest lagedat platsi jättes. Enne nimetatud surnuaia nurga kohal järve otsas — järv oligi õieti tammi läbi sünnitatud — oli veski. Veski silla otsa kohal, surnuaiast ja järvest ühe kaugusel, seisis suur lohuga kivi. Lohk oli inimese jälje moodi. Jälje olevat rahva jutu järgi Vanapagan siis astunud, kui ta alt soo kohalt põrgust tulise ajuga välja karanud, et kahte parajasti riidlejat taplema ajada . . . Järvekese õhtu pool otsas, juba võõras piiris, oli vana Eesti kantsi ase, rahvasuus linnamägi, kuna siit arvata poolteist versta eemal õhtu pool Kalevipoja sang ülevalt poolt järvekesse tuleva jõekese ääres seisis, kus jällegi veski oli . . .» Seda jutustuse loodust Alatskivi loodusega võrreldes võime teha ainult mõningaid täpsustusi. Näiteks seda, et jõgi ei jookse põhja poole, vaid itta (sohu ta suubub küll), et surnuaia ja järve vaheline maa-ala on tegelikkuses laiem

Alatskivi loss.

ja et lossivaremed on otse põhjas. Kuid see täpsus polegi oluline. Maastikuelemendid on sellele vaatamata täpselt edasi antud. Liiv mainib Alatskivi ajaloolist linnamäge ja Kalevi-poja sängi, mis on tõepoolest olemas.

«Nööpnõela» mõis ja ümbrus sarnanev Alatskivi omaga. See mõis on seotud Liivide esivanematega, kes mõisateenistuses olle siin käisid. Jüri päris «isa koha ja möldriamet

ja olnud ka mõisa aidameheks», märgib Jakob Liiv. Eno Liiv (1787—1857) oli noorena mõisas koerapoisiks, hiljem aga kupjaks. (Endiselt pidas ta vanemas eas Kassiveski kohta.) Mõisateenijaks oli ka Liivide ema Marianne Pärn, kes on pärit Pala vallast. Mõisateenistuses olekut ei märgita küll Benjamin Liivil, Jakob ja Juhan Liivi isal.

Oleme Alatskivi lossis, mis on paljus muutumatuna säilinud. Ta on jäädvustatud kirjanduses. Nii Jakob Liiv kui ka Juhan Liiv on toonud oma teoste tegevuse siia. Kus mujal kui siin toimuvad Jakob Liivi «Tühjale maale» mõisaelu stseenid (Juhan Weitzenbergi valitseja-lugu on samuti siit — pidid ju valitseja ja Weitzenberg ise elama Alatskivi mõisas), Alatskivi ongi Juhan Liivi «Varjus» kujutatud Murumäe mõis. Nii napp kui Liivil ümbruse ja lossi kirjeldus ongi, vastab ta Alatskivi omale. Täpselt samasugune tee viib endisesse mõisa tegelikkuseski. «Pikad ridaspuude read. Kohavad vahtrad kahel pool laia õige tee ääres . . .» Mõisas olid: «Ilupuiestikud. Purskkaev oma sätendava veega. Loss või lossi moodi uue aja ehitus oma tornikestega, lipukestega, akende ridadega, palkonitega.» Kus on aga opmani «tuba», kust Villu kuulis kohtumõistmist enda üle, seda ei tea. Igatahes puiesteel kusagil päästis ta mõisapreili Helene juuksed («pehmed ja käharad kui siid») oksa küljest lahti ja — andis «ennast vangi». Ka see koht on teada, kus mõisas «kohut mõisteti» (J. Weitzenbergi sõnad), — lossi torni kõrval. Eks siis Villugi üle.

Juhan Liiv on «Varjus» muude tõsieluliste seikade kõrval toonud ka pildi oma esivanemate elust Kassiveskil. Salu-onu mõisast sõltuvusel on palju ühist ta esivanemate omaga. Liiv kirjutab, et Salu-onul «mõisa ligi väike maanurgake harida on, mille eest ta mitte teoorjust ei orja. Elav ja terane, on opman lema mõisa vahimeheks pannud, kellel selle

eest mitmesugused kohused on täita: mõisa käsud laiali kanda, mõisa väljasid vaadata, et talupoegade loomad ega hobused vilja ei tule; mõisale luudi teha, rehepapile abiks olla, pesuköögi puid ja proua alamale köögitüdrukule süsi muretseda; veskijärvest kokale kalu püüda . . .» Umbes niisugune võis olla Jüri ja Eno vahekord mõisaga. Liivide isal Benjaminil (1826—1897), kes 1851. a. abiellus mõisateenija Marianne Pärnaga, neid eeliseid enam ei olnud.

Mõisaametis ta ei olnud ja pidi seepärast tegema teopäevi. Lõpuks tuli mõisnikul soov liita mõisapõldude vahel olev veskikoht mõisaga ja siis ei olnudki Liividel muud, kui pidid Kassiveskilt lahkuma. Juhan Liiv kirjeldab seda luuletuses «Emale»:

Seda tean, kuis isatalu
vanast võetud võimuga:
härra tema mõisa külge
võttis kavalusega.

Liivide pere oli suur — seitse last: Joosep, Kaarel, Elias, Jakob, Johannes, Liisa ja Miina. Jakob Liiv sündis 1859. a. veel Kassiveskil — veskirahva peres —, kuna Juhan Liiv sündis 1864. a. juba Riidma kandikülas. Kassiveskilt lahkuti umbes 1862. a. Riidma küla asetseb Alatskivilt viis kilomeetrit kagu suunas. Kassiveskilt läheb surnuaia ja veski vahelt tee läbi liivase männimetsa, kuni tulevad madalad ja tasased maad, kust algabki Riidma küla. Suurem tee läheb Riidmale praeguse Alatskivi keskkooli juurest. Kunagise kõrvalise ja tähelepandamatu koha leiab nüüd kergesti kätte, sest sauna asemele, kus 1864. a. Juhan Liiv sündis, pandi 1964. a., kirjaniku 100-ndal sünni-aastapäeval, mälestuskivi. Riidma on lagedal ja kõledal, üksluiselt tasasel järverannal. Ümbrus oli siin troostitu ja elugi kitsas. Jakob Liiv kirjutab oma mälestustes: «Talu-hoone, kus elasime, oli väike ja vilets, rehe-

alune, rehetare ja selle otsas kamber, mis talvel külm ja tühi seisis. Sooja võis ainult rehetoa ukse kaudu sinna lasta. Nii tuli meil talvel 14—15-hingelise perega ainult rehetoas elada . . . Maja sumises õhtul nagu mesipuu. Magamisasemeiks olid seinaäärsed polutid, mis kuni parteni ulatusid.» Liivide suur pere ei võinud kuuendikukohal hästi elada. Seda tõendab juba seegi, et Benjamin Liiv nõudis koos naabriga, et neid rendile lastaks. Renditalu neil õnnestuski 1866. a. Rupsi külla saada.

Juhan Liiv, kes oli Riidmalt lahkudes kõigest paariaastane, ei mäleta oma sünnikodust midagi. Jakob Liivile jäid sellest kohast esimesed mälestused. Järv paistis Riidmale ära. «Kalurite purjesid vahtida ja lugeda oli minu ja naaberlaste suurim ajaviide. Sügisestel pimedail öil, kui tormi ajal lained kohisedes vastu rannakaljusid peksid ja pilliroog salapäraselt kahises, hakkasin seda kohinat kartma. Vanemad inimesed rääkisid, et Peipsi on nüüd vihane, uputab ja hävitab inimesi. Niisugustel kordadel magama heites peitsin pea vaipa, et seda müha ei kuuleks.»

Järv sai Jakob Liivile omaseks. Kaugelt tulles külastas ta alati järve ja pühendas talle luuletusi («Üks öö Peipsi rannal», «Nuttev süda», «Kodujärv», «Peipsi ääres») ja proosapala «Jää tulek». Peipsi rand on ta lapsepõlve kalliks kohaks:

Mu mängumuruks oli Peipsi kallas,
kus vesi sinas ala silme ees,
mis vahel paistis peeglivaikuses
ja vahel mässul hirmu hinge valas.

Rupsi külas oli karjamõisast tehtud neli rendikohta. Liivide elukohaks sai Oja talu (ligidalt jooksis mööda oja ja sellest sai talu oma nime). «Koha hooned olid uued, mille seast meie telliskivikatusega ait nagu kirik välja paistis . . . Elamu oli küll väike, rehetoa kõrval olev kamber ahjuta, muldpõrandaga ja üheainsa neljaruudulise aknaga . . .» Oja saigi

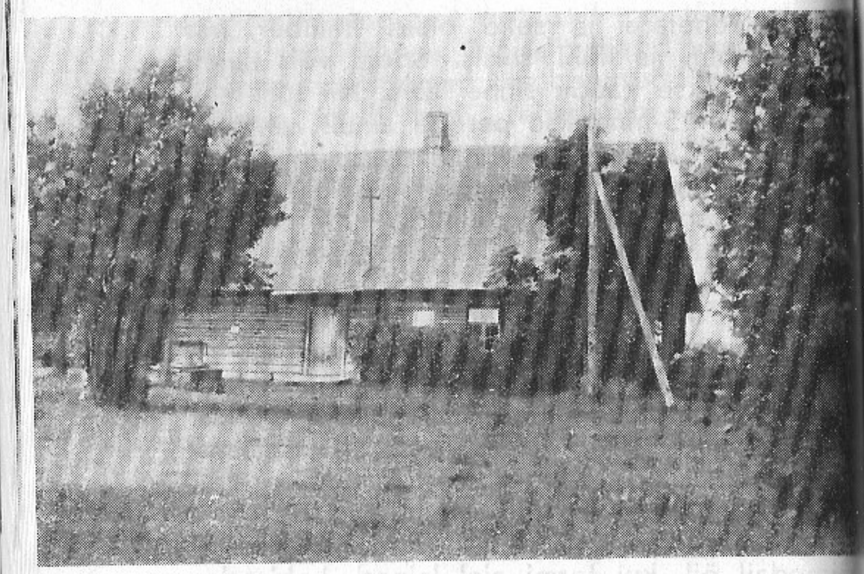

Oja tänapäeval. (1964)

Liivide kauaaegseks koduks. Esimeste hoonete asemele on ehitatud uued (praegune maja asub natuke teises kohaski). Nii Jakob Liivi kui ka Juhan Liivi lapsepõlv möödus vanas majas. Kodule on pühendanud luuletusi mõlemad. «Siin väljad nõnda seljakad . . .», «. . . kask varjab ojavee . . .», «. . . siit läheb üle linnatee / ja kaob metsa vahele / just nagu tänav silmale . . .» — võiksime Oja talu ümbrust kirjeldada Juhan Liivi enda sõnadega (luuletused «Sügisene kodu» ja «Hommik»). Luuletuses «Sügisene kodu» ütleb Juhan Liiv:

Mu armas kodu, väikene,
seal eemal mäe peal!
Su üle särab päikene,
puud haljendavad seal.

Ning Jakob Liiv luuletuses «Kallid kohad»:

Sa, väike ojake, ja vaikne salu,
ei ma teid iial unustada või!
Sealt ema mulle tihti lilli tõi,
kui paterdasin õues paljajalu.

Praegu on Oja Alatskivile, Liivi-maile tulijaile sihtpunktiks. Siit tavaliselt algabki tutvumine Liivi-kohtadega. Oja talu kannab 30. aprillist 1962 mälestustahvlit kui Jakob Liivi ja Juhan Liivi elukoht. Oja jääb Liivi-kohtade keskele. Ta on ka hea liiklustee (Tartu—Kallaste maantee) ääres. Hõlpsasti pääseb siit ida poole Naelavere külakoolimajja (umbes 2 km), Alatskivile (4 km) ja edasi Haapsipeale (Kallaste ligidal) või siis Tartu poole Koosale (6 km) ja sealt Peipsi poole minnes Pujanile. Oja talu lähedal, umbes kilomeeter lääne pool, asus omal ajal Kitselinna vaesteküla.

Oja talu asetseb kingul. Teelt läheb õue pärna- ja vahtraallee (kaks kaske õueotsas on kuivanud). Selle on rajanud karjapoisina Jakob Liiv. Mööda alleed tulles jääb paremat kätt pikk rehealusega elumaja (laut jääb üle õue lääne poole). Vana, Juhan Liivi lapsepõlvemaja ase on õuel praeguse kaevu kohal. Siis oli looduski teistsugune. Praegu varjab vaadet Ojalt Peipsile pari — padrik. Juhan Liiv aga nägi siit Peipsi pinda, nagu kinnitab Friedebert Tuglas oma uurimuses ja Jakob

Mälestustahvel Ojal. (1964)

Liiv mälestustes. Maja ees oli tiik, mis on seotud Juhan Liivil ühe kurva sündmusega. Nimelt oli ta kord kevadel üksinda tiigile läinud ja sisse kukkunud, külmetas ja oli kogu lapsepõlve haiglane. Kevadel oli üksildust armastav noor Liiv oja ääres ja ujutas jäätükke või laevu. Oja on praegu kuiv, ainult suure vihmaga ja kevadel täitub säng veega. Üle suurtee ida poole oli põldude ja puude taga heina- ja karjamaa (praegu on sellel kohal pari). Karjapäevi on Juhan Liiv meenutanud kui elu ühte kaunimat aega, mil unistas kokku kuningriigid.

Ega Oja talugi olnud maade poolest hea. Jõukusest tuli siingi ainult unistada. Mõisa ääremaad olid söötis, heinamaad kivised ja mätlikud. «Rupsi räiss — nii kutsuti võsast ja mätlikku maad siis, kui Liivid siia tulid. Kartulikorvidega koguti usse, neid oli nii palju,» meenutab 1966. a. Ojal elav Liivide järglane Karl Liiv. Andis tööd rühkida, enne kui põld vähegi viljakandvaks muutus. Benjamin Liiv oli töömees, ta kraavitas põlde, ajas kivid ühtekokku, puhastas heinamaad võsast ja kividest. Kohe ei andnud aga needki ettevõtmised tulemusi. 1871. a. oli põud ja ikalduse tõttu tekkis mure perekonna ülalpidamise pärast. Tuli mõte välja rännata Peipsi taha, kus oli ees poolvend Märt. 1872. a. läkski Benjamin Liiv koos Söödi Juhaniga (Jakob Liiv on temast kirjutanud palas «Söödi Juhan») Peipsi taha. Nagu on öeldud palas «Peipsi peal», pidi sealt saama «väikseid mõisaid rendi peale». Neile oli seal koht valmiski vaadatud, kuid hooneid ei olnud peal ja seetõttu ei olnud koht vastuvõetav. Jakob Liiv räägib, et sobivat kohta otsiti umbes kuu aega. Siis tuli järsku sula ja mehed kiirustasid tulema. Isa jutustuse reisist on edasi andnud Jakob Liiv. «Olime paarkümmend versta edasi jõudnud, kui hakkas vihma sadama ja tõusis hommikutuul, mis järve jää ära lõhkus. Nüüd tuli

ühelt jäätükilt teisele hüpata... Alatskivil Nina külas maale jõuda oli võimatu, tuul litsus lõhkenud jääpangad Narva poole, kus nende läheduse pärast võis edasi saada, kuna Alatskivi pool juba lausa vesi sinendas. Nii jõudsime Lohusuusse, mis umbes 40 versta Ninalt, maale. Umbes pool versta rannast oli jää üksikuteks ujuvateks tahvliteks muutunud, mis täitis surmahirmuga meid. Sidusime vööd otsapidi kokku ja teised otsad ümber keha, et teinetseist sissekukkumise korral välja aidata... Palusime oma päästmiseks jumalat... [Söödi Juhan] lubas... oma elu parandada ja tegi suuri pühi tõotusi, kui aga eluga pääseks. Ranna läheduses kukkus kaelast saadik vette ja karjus: «Benjamin, kurat, maa! Jalad põhjas!»»

Ojal tuli edasi elada. Võeti ette uusi töid. Suitsutarele pandi põrandad alla, ehitati soemüür ja tehti aknad avaramaks. Oma ümbruses oli Liivide majal esimene korsten. Oli aga veel üks asi, millega Oja rahvas teistest kõigist ette jõudis. See oli lastele hariduse andmine. Kihelkonnakool oli sel ajal unistuseks. Esimene, kes siitkandist kihelkonnakooli pääses, oli Elias Liiv, kes oli pärast Haapsipeal koolmeistriks. Ta oli eesrindlik kooliõpetaja, asutas Alatskivi segapillide orkestri (ka Juhan Liiv armastas viiulit mängida) ja soetas rikkaliku raamatukogu, kust sai raamatuid lugeda ka Juhan Liiv. (Ta käis külakoolis õppimise ajal laupäeviti Haapsipeal.)

Juhan Liiv sai esimese kirjaõppuse kodus vanemate vendade käest. Ja kui ta oli vast kümneaastane, läks Naelavere külakooli. (Jakob Liiv käis selles koolis 1870.—1874. a.) Koolimaja — õlgkatusega, ühe klassitoa ja saaliga hoone — on säilinud ümberehitatuna Tartu—Kallaste maantee ääres praeguseni. Hoone oli suur, aga klass väike ja õpilasi täis tuubitud, sest maja teist poolt tarvitati (vähemalt Jakob Liivi ajal) palvemajaks. Külakoolis ei pandud sel ajal hariduse andmisele

Naelavere külakoolimaja. (1964)

erilist rõhku. Naelavere kooliski tegeles Mulgimaalt pärit koolmeister Juhan Põder talutöödega, kuna vanemad õpilased sel ajal nooremaid õpetasid (ka Jakob ja Juhan Liiv). Juhan Liiv oli koolis hoolas ja õppis hästi, kaldus aga üksindusse. See oli Liivi iseloomuomaduseks, aga nagu märgib Tuglas, tingitud ka tema peenetundelisusest, häbist rikaste saabaste ja uhkete riiete ees (Liiv käis koolis pasteldes). Juhan Liivil on laast «Külakoolis». Kas seda pole ajendanud kirjutama ta enda läbielamised?! Ants küsib Tõnu käest odraleiba, Tõnu Antsu käest jälle rukkileiba. Mõlemad on süües õnnelikud, aga mõlemad mõtlevad, kas teine mitte ei eksinud. «Sest Tõnu oli vaene ja neil ei olnud mõnikord kumbagi leiba ja hädas küpsetati sagedasti karaskit ja see jättis kõhu nii tühjaks. Aga Ants oli rikas

ja neil küpsetati haruharva odraleiba, sest et see vähem toitis ja üksi harvasti süües heal maitsel kõhu täitis.»

Liividel oli koolis mitu last ja see tõi majja majanduslikke muresid. Juhan Liivi kihelkonnakooli saatmisel mõeldi sellele, kas ongi jõudu koolitada, sest vanemate vendade kooliskäimine oli nõudnud suuri kulusid. Aga vanemate hool ja mure oli laste päralt (kui esines mõningat perekonna ja majapidamise hooletussejätmist, siis olid selle põhjuseks vanemate usklikkusest tingitud palvereisid). Eriti hoolitses ema nõrga tervisega Juhani eest. Poeg on hiljem arusaajana ja suure soojusega suhtunud oma vanematesse. Luuletused «Üks suu», «Emale» ja «Kodule» räägivad erilisest austusest ema vastu. Liivide lapsed rändasid peale Joosepi kodust välja (tema kui kõige vanem päris koha). Elias sai pärast kihelkonnakooli Haapsipeale koolmeistriks, Jakob oli esialgu Varnjas abikooliõpetaja ja siirdus siis Triigi-Avispeale. Jakobile järgnes siia kihelkonnakoolist varsti ka Juhan Liiv.

Enne kui kaugemale minna, tuleb käia Oja ligidal Kitselinnas. Praegu pole niisugust «linna» ega õieti selle tuntavat asetki enam olemas — koht on puudesse kasvanud, nii et lage on ainult seljandik. Liivi «Varju» kaudu jääb ta aga Kukulinnana igavesti püsima. Juhan Liiv on ise andnud päeviku märkmetes selle koha koordinaadid: «Kitselinn on üks vaeste küla, minu vanemate kodust umbes kolmveerand versta eemal lõunaõhtu pool.» Ja kinnitab veel, et on «Varjus» Kitselinna kujutanud Kukulinnana. F. Tuglase andmetel oli 1920-ndate aastate keskpaiku Kitselinnas alles veel üks vaeste onn. Ehitusi oli olnud soosaarel viis ja neis elasid vaesed lesknaised oma lastega. Parun lubas neil pidada ainult kitsi ja sellest tuligi Kitselinna nimi. «Varjus» on ta vallavaeste elukoht. («Vallas, mõisas ja mõisa ümber oli vaeseid inimesi, kes kellegi päralt

ega kellegi teenistuses ei olnud ega ka kedagi teenida ei võinud: olgu et üks ühe käega, teine ühe jalaga, kolmas poolpime või muud oli... Mõis kinkis ehitusmaterjaliks vana heinaküüni, metsast palgiotsukesed, mis mujale ei kõlvanud, valla rahvas ehitas üles ja nõnda sündis Kukulinn...») Ta «ei ole suurem kui üksteistkümmend hütti, üksteistkümmend sauna. Kõik ühesugused, ühesuurused. Üksi esimesel on vastu lõunat laud-, vastu põhja puukatus; teisel katust polegi, kolmas on upakil, neljandal või viiendal jälle kas seina nurk lagunemisel või maja ise küllakil jne. Midagi kurvemat, igavamat ei või enam mõelda, kui need saunad oma lapitud katuste ja viltu seintega ja nende ukseesised oma kurva tühjusega... Siin, see on lõuna pool küljes, kuhupoole on ka saunade aknad-uksed, on... kaevud — veesopikesed, mõnel koguni rakkedki ning kook peal, see on teivas pika raudnaelaga.» Sellel erilisel linnal oli ka iseäralik asukoht, ta oli viljatus ümbruses, seal, kus keegi enam elama ei kõlvanud, kus maagi midagi ei kasvatanud (soos kidurad kased, männid, kaugemal punane turvas ja seal, kus «virtsane vesi», mõni pajuvits ja sookail). «Linna» looduse kirjeldus on antud «Varju» algul:

«Meie seisame saare peal. Mitte just saare peal, sest vett ei ole ümberringi ja Peipsi on veel kaugel, metsa taga hoopis, aga siiski saare peal. See saar on ainult mõnisada sammu pikk, looga-sarnane liivaseljandik soo sees.» Ümber selle saare on soo, «ainult üks koht on puuhagudega ja kividega nõnda ära täidetud, et siit hobusega üle saab». See on Kitselinn — Kukulinn, troostitu-kurb koht, kust algas «Varju» Villu elutee. Aga mitte ainult ei alanud, vaid ka lõppes. Kes ja kuidas siin elati, mis viletsus siin koos oli, sellest räägib «Vari»... Valus on mõelda aga sellele, et

siia taheti paar aastat pärast «Varju» valmimist paigutada ka tema autor...

1882. a. lahkus Juhan Liiv Alatskivi-mailt, et asendada haiget venda Jakobit. Aasta pärast oli ta küll tagasi, käis veel aasta Kodavere kihelkonnakoolis ja lahkus siis pikemaks ajaks (kui mitte arvestada lühiajalisi koduskäimisi, näiteks 1888. a. pärast ajutist «Sakala» juurest lahkumist, 1891. a. juulis, 1892. a. septembris-oktoobris, 1893. a. veebruaris-märtsis, mil kirjutas «Käkimäe käo», ja aprillis, 1893/94. a. talvel, mil oli juba haige, nii et vend Joosep ja naabrimees ta 1894. a. märtsis Tartusse närvikliinikusse viisid). Aga ta ei lahkunud jäädavalt kodust. 1894. a. juuni lõpul toodi ta Alatskivi vallavalitsuse korraldusel kodukohta tagasi. Ta oli tunnistatud parandamatuks vaimuhaigeks. Sellest peale jäi Liiv Alatskivile surmani. Ainult vahepeal viibis ta eemal. See kodus olemine ei võinud talle sugugi meeldiv olla. Need ei olnud ju idüllilised karjapoisipäevad või puhkusehetked. Selgematel hetkedel oli ta oma olukorrast teadlik ja teadis ka seda, et on sunnitud teistel ees olema. Ometi ei saadud midagi teha ega aidata. See ei olnud ju väljapääs, et vald määras talle toetusraha, selle asemel et panna ta elama tema enda poolt «Varjus» kirjeldatud Kitselinna. Liivi põletas teadmine, et ta saab vaesteraha, sama valusalt kui haigeseisund. Kui ta esimesed kodust põgenemised olid nurjunud, leppis ta ajutiselt kodutaluga, käis karjas, 1896. a. suvel põgenes ta salaja Pujanile lelle poole. Haiguse eest ei olnud muidugi siingi pääsu. Tema meeletutest tegudest Pujanil räägib F. Tuglas oma uurimuses. Juhan Liiv põletas ära oma käsikirjad. Sügisel kadus ta Pujanilt jälle ja tuli Ojale tagasi. Kauaks? Selle kohta pole kindlaid andmeid. Igatahes on ta vahepeal käinud lellepoja pool Kavastu-Koosal Plakso-Madise talus ja ka Pujanil ning mujal. 1902. a.

oli ta igatahes Ojal, kui teda külastas dr. Luiga. Varsti aga läks ta Kavastu-Koosale ja siit 1903. a. suvel isegi kaugemale ja kauemaks — Väike-Maarjasse, Tartu jm. (1904. a. suvest alates oli ta poolteist aastat Tartu närvikliinikus). Aastail 1905—1908 elas ta Ojal, pidades ennast Poola kuninga järeltulijaks. Lahkunud Ojalt, asus ta 1908. a. suveks elama lapsepõlvesõbra Friedrich Kärneri juurde Kopli tallu Rupsi—Koosa maantee ääres (paar-kolm kilomeetrit Ojalt). Liivile sisustati elamine kuivatusrehe lakka. F. Tuglas märgib, et siin oli ta oma üksinduses rahul. Suhteline heaolu mõjus virgutavalt ka loomingulisele tegevusele.

Kärneri juures ei peatunud Liiv kaua. Ta kahtlustas alati, et vald talle toetust annab. Seekord langes kahtlusealuseks Kärner, ja Liiv läheb minema — Plakso-Madisele, kust rändas Tartu, Laiusele (1910. a. jaanuarist vaheaegadega kuni sügiseni). Muidugi tuli ta Ojale tagasi ja aitas talus töödki teha. Aga peagi läks jälle minema — Tartu, Tallinna ja lõpuks oli teel... Varssavi, et vastu võtta kuningatrooni. Reis jäi pooleli raha puudusel. Ta tuli Koosale. 1913. a. sügistalvel ta siin surigi.

Liivi ärasaatjaid oli palju — Tartust, Rakverest, Tallinnast. Austusest kirjaniku vastu püstitasid Tartu tehase «Tegur» töötajad 9. juunil 1924. a. ta hauale mälestussamba, mille ühel küljel on kirjaniku bareljeef, teisel luuletus «Kui tume veel kauaks ka sinu maa» (selle luuletuse valis sambale suurim Liivi uurija Friedebert Tuglas).

Juhan Liivi luuleloomingu enamik ja ka paremik on kirjutatud haigena, mil ta viibis peamiselt Alatskivil. Tahes-tahtmata kajastab ta oma elamusi, oma kurba saatust, aga ka ümbrust, loodust, kus ta viibis. Kargete, napisõnaliste piltidena on Liiv andnud edasi maastikku, mille elementideks on tihti mänd, liiv, kask, kanarbik, üksik tee. Seda kõike kohtame

Alatskivi ümbruses. Kusagile Alatskivi—Riidma vahelisele üksikule teele võiks panna «Sügise»-pildi. Siin on liiva, tühja välja, sametisi mände, kaski, siit läheb ka metsatee. Oldagu aga nende looduspiltide konkreetsuse kindlaksmääramisega siiski ettevaatlik, sest rohkem on see ikkagi Peipsi-äärse looduse üldpilt. Luuletustest annavad seda maastikku edasi «Sõbrad», «Üksik tee», «Sööt», «Sügis», «Paistab päike üle nõmme», «Kanarbik», «Nõmme ääres». Siinsamas on ka Peipsi — eri aastaaegadel eriilmeline. Juhan Liiv on teda kujutanud mitmel-mitmel korral. Sügisene rand samanimelisest luuletusest on järgmine:

Tuhakarva lained
laisalt liiguvad,
seisukütkes pilved
umbsed, igavad.

[— — —]

Kajakate kisa
rannaäärsel veel —
osa neist on lennus,
teine kaljudel.

Pikk ja punav piire
ilmub eemal veel:
sealt üks päeva kiire
pääsnud lainetel.

Talvist ja kevadist Peipsit tunneme «Peipsi peal» järgi. «Kui kesktalvel külm õige pakaseks läheb, raputab vangistatud Peipsi oma ahelaid. Ta tummast, jää kütke all vaikivast põuest kõlavad suurtüki-sarnased paugud ja mõõtmata lumelagedal tulevad sinised viirud nähtavale — sinav vesi paistab rannas olevale vaatajale silma, esiti lai kraavisarnane, läheb aga kaugemale jõudes ikka kitsamaks ja kaob viimaks kui sinine niit, kui juuksekarv halli taevalaotuse sisse ära. Need on praod, mis külm jää sisse on sünnitanud.» Need on reaalsed järvepildid, mis Liiv annab «Peipsi peal». Järve iseloomustust võime leida ka «Varjust» (suvine Peipsi on «nagu mõõtmatu

peegel»), kuid «Varju» Peipsil on teine ülesanne. Temast räägib kirjanik peaaegu igas peatükis, aga erinevalt, nii kuidas tegelased ja olukorrad seda nõuavad. Peipsi-motiivil on «Varjus» kunstikavatsuslik funktsioon, niisama kui fraasil «Kui seda metsa ees ei oleks!» (kokku nad kuuluvadki). Metsatagune Peipsi on Kukulinna Villule kättesaamatu, ta on jutustuses unistuste sümboliks. Sellise sugestiivsusega kui «Varjus» pole Peipsit kusagil kujutatud. «Varju» Villu mahasurujaks on mõisnik ja üldse feodaalkord. See on inimestele takistuseks, varjuks, see on ka see mets, mis varjab Peipsit. Kui seda metsa ees ei oleks, siis näeks Peipsi avarust, saaks tabada kättesaamatut (kord Villul küll õnnestub Peipsit näha, siis tahab ta aga midagi rohkemat saada — nagu see on inimlikult mõistetavgi).

Ahistamise piinu ja igatsust vabaduse järele on tundnud ka Juhan Liiv ise. Kohiseva Peipsi tagaigatsemises on ta enese igatsusi. Aga «kui mina sirgusin suuremaks, /läks helingi rinna sees kangemaks», ütleb Liiv oma luuletuses «Helin». Liivi igatsused ja soovidki võtsid suuremad mõõtmed. Kirjanik hakkas mõtlema oma rahva saatusele ja tema soovide täideminemisele. Ja nõnda väljendavad Villu soovid nii autori kui ka kogu eesti rahva soove ja mõtteid.

Juhan Liiv ise on oma elu kokku võtnud järgmiste sõnadega:

Karjapõli —
nälg,
mehepõli — võlg!
Kehvad vanemad,
vaesed põllumaad:
kolm mõisa väljakest,
võlga ja näljakest,
kohast välja siit ja sealt,
otsi toitu siit ja sealt.
Ehmatust, haigusi
pärinud vanemad,
pärinud ma.

Ja kõikide nende raskuste koduks on Alatskivi.

Tänapäeva kirjanduselus on saanud suureks sündmuseks Juhan Liivi sünnipäeva tähistamine 30. aprillil. Sellele päevale on määratud Juhan Liivi kirjanduspreemia kätteandmine aasta parima, juhanliivilikuma luuletuse eest. Preemia asutati 1965. a. Samal aastal oli selle esimeseks saajaks Eesti NSV teeneline kirjanik Debora Vaarandi luuletuse «Eesti mullad» eest. 1966. a. sai preemia Paul-Eerik Rummo (luuletus «Ikka Liivist mõteldes»), 1967. a. Betty Alver (luuletus «Tähetund»), 1968. a. Jaan Kaplinski (pealkirjata avaluuletus kogust «Tolmust ja värvidest»). Juhan Liivi nimeline Alatskivi Keskkool on neil puhkudel olnud koolinoortest ja kirjandushuvilistest tulvil. Pärast aktust viibitakse kirjaniku kalmul.

Juhan Weitzenberg, Laksi Tõnis ja vana opman

1858. a. märtsis tuli Alatskivile mõisa- ja vallakirjutajaks Juhan Weitzenberg. Pärast Tormast lahkumist 1857. a. oli ta olnud aasta kodus Võrumaal Erastvere vallas ja asus nüüd suure hooga uut ametit pidama, «nii et pää savvu» — et pea suitses, nagu ta kirjutab kodumurdes oma vanematele. Aastapalgaks oli 30 rubla, millele sai lisa veel «passi ja muu kirotuse eest», nii et kogu palgaks tuli esimesel aastal üle üheksakümne rubla. Söök oli nähtavasti opmani poolt, mis «võiks ... paremb olla». Valla kirjatöö oli tema teha, mõni asi ehk veel rohkemgi, mis ei olnud kirjutajal otseselt ette nähtud, aga veeres opmani kaelast. Ega muidu oleks «Vana opmani nutulaulus» salmikest opmani kohta:

Ei öelnud rahvas ühtigi,
et ma ei mõista tühjagi,
ei lugeda üht sõnakest,
ei kirjutada kriipsukest,
et kirjutaja tegi kõik,
mis oli minul tarvilik.

Weitzenberg tegi aga peale kirjatöö teisigi töid. Ta käis koos opmaniga külas kohtukäske andmas, märkis Alatskivi teede mõõtmisel üles mõõtmise tulemusi. Ühes kirjas vanematele märkis ta, et tal on «tööd külälт». Ei ole aga teada, et ta Alatskivil olles oleks töö rohkuse üle kaevanud. Kuid tervis sai tal siin kahjustada ja see oligi põhjuseks, miks ta

1861. a. lahkus ja Narva siirdus. Haigestumisest on ta kirjutanud ise: «Alatskivi vana Siffsowiga Vinnekülli pitta külmägä sõitsõn sai mul kops vigatsõs, mullõ lei kuiv köhä külge, ma naksi ärkuijoma: too oli tiiskusö alostus ... Alatskivil ol mo söök: piim, kardohvli ja Peipsi-kala, liha väega vähe; sääl ma terves es olõs saanu.»

Alatskivi ja Juhan Weitzenberg on lahutamatult seotud. Tähelepanelik elu jälgija on jäädvustanud siit kaks kuju — talupoja Laksi Tõnise ja vana opmani Sihwzowi, kes olid mõlemad möödunud sajandi 60-ndatele aastatele iseloomulikud ja kesksed kujud. Nad on mõlemad õnnetud: opman sellepärast, et peab käest andma mõisavalitsuse, Laksi Tõnis sellepärast, et jääb Venemaal loodetud maast ilma. Tulevik näib perspektiivitu mõlemale, ehkki opman on varunud endale raha ja nutab ainult sellepärast, et «kuldne põli» on möödas. Laksi Tõnise elus pole helgemat päeva olnudki. Ja Venemaale ajas teda maad otsima viimane häda. Tema tulevik on tõepoolest traagiline — kui ta Venemaal kõigest ilma jääb, antakse ta eluase ka kodumaal teisele ja tal pole kusagile minna.

J. Weitzenberg oli tunnistajaks, kuidas opman Sihwzow oma ametist lahkuma pidi. 1861. a. märtsi lõpul müüs ta oma kraami: kappe, laudu, toole, hobuseriistu, valmistudes lahkuma. Mis mõtted ja tunded tal seejuures olid, saame teada J. Weitzenbergi kirjast vanematele: «Et kül vanamehel varra külalt, oma elootsani rahuliiste ellä, ja et teä kül kit: «Mis mul inäp säärest hopmanni hoolt vaja kanda, kelle eest mul vaja hinnäst vaivada?», siski om iks nätä, et vanal mehel niu rasse ette tule, sääre uhke valitsus ütekõrraga käest ära anda ja laisklõmma nakada ... seeni aani mees muku käsk, röök ja sõimas, ja no peät ütekõrraga olema niu muuki inemise.»

«Vana opmani nutulaulus» iseloomustab

Weitzenberg opmanit. Tal ei ole mitte ühtegi positiivset joont, ent piiritu võim käes. Milline oli aga vaeste, alandatud orjade õigus? Alatskivi lossi torni kõrval oli peksupink ja see oli kohtunikuks. (Küllap sai siinsamas ka Juhan Liivi «Varju» Villu mõisnikul pähekaranud kohtuotsuse kätte: «Maha ja kuuskümmend!») Weitzenberg kirjutab:

Kui mõisas kohut mõisteti,
siis nagu siga tapeti . . .

Jakob Liivi näidendis «Tühjale maale» ütleb Laksi Tõnis: «Kas see on mõni kohus? Millal meie põli peaks küll paranema?» Ennem võis elu aga halvemaks minna kui paremaks, sest sõjad ja näljaajad kurnasid maad ja inimesi omakorda. Jakob Liivi Laksi Tõnis räägib: «Krimmi sõda on maa ära kurnanud, tugevad töötegijad viidi mõne aasta eest sõtta ja nüüd on kaheaastane näljaaeg meid nõnda vaeseks teinud, et enam teomeest ega vaimu ei jaksa korraga mõisaväljale saata. Hobused on nõnda lahjad, et tuul nad ümber lükkab . . .» See oli 1854/55. a., mil Peipsi kandis oli suur põud ja meeleheide tõusis viimseni. Vastuhakud, usuvahetus, väljarändamine — need olid abinõud, millega püüti olukorrast välja pääseda. Venemaale, Novgorodi ja Pihkva ümbrusse, olid läinud Anna Haava kolm onu (Otto, Jüri ja Jakup) ning seal jõukale järjele saanud. Venemaa meelitas nüüd ja edaspidigi. Virumaalt rännati hulgakaupa Venemaale 60-ndail aastail. Ka Peipsi-mehed tegid otsuseks: meie peame siit ära minema. Nii ütleb Jakob Liivi Laksi Tõnis. Mindigi. Juhan Weitzenberg kirjutab:

Siis nad mõisas käest andsid
oma asemed.
Katsujad aga kaugelt kandsid
sandid sõnumed,
nõnda et kõik maha jätsid
sinna mineki;

mõisas paluda jäll' võtsid
maja tagasi.

Aga talud olid vahepeal ära antud. «Kustuta Laksi koha nimi mõisa raamatutest maha . . .» ütles Jüri Sipson, kelle all Jakob Liiv on mõtelnud Juhan Weitzenbergi kaudu tunluks saanud opmanit. Ja nii oligi Laksi Tõnis kõigest ilma. Ainult surm tuli talle veel vastu, andes talle viimse aseme:

Seitse jalga pikkusele,
neli jalga lai
maatükk Laksi Tõnisele
nüüd siis antud sai . . .

Alatskivi surnuaia peavärava kõrval paremat kätt ongi Laksi Tõnise haud. Kalmul on mälestusmärk — graniitkivisambasse raiutud töömehekäed. Laksi Tõnis oli ju töömees, nagu seda on eesti talupoeg alati olnud. Eesti talupoeg pole aga alati olnud enda peremees. Teda on orjastatud ja aheldatud. Ja seepärast on väga sümboolne seegi, et kivisse raiutud käed on kinni köidetud.

Alatskivi ümbruses rännates

Alatskivi ümbruse loodus on vaheldusrikas. Kõrge seljandik, mis algab Saburilt, jätkub Alatskivil. Alatskivi jõgi, mis saab alguse Mustjärvest, läbib küllaltki kõrget ala, moodustades maalilisi orge ja nõlvu. Jõe kaldaserval asetseb ka Alatskivi loss ja muistne linnus, millest oli juba juttu. Huvitav on matkata Veskijärve äärest mööda jõge ülespoole. Veskijärve lossipoolses küljes on põlispuud, aga nende tagant paistab loss kui peo peal (Alatskivi park ja «ridaspuude read» asetsevad lääne pool). Kui mäest mööda kitsast rada alla minna, võib näha põliseid sangleppi. Siit läheb sild üle jõe linnusele. Seda teed on käinud Jakob Tamm. Oma reisist kirjutab ta 1891. a. luuletuses «Käik Kalevipoja sängil». Kusagil orus, «mis kõrgustikust seisab õhtu pool», nägi ta põdraplatsi. Ja siis:

Seal silm mul Eesti linnamäge nägi,
kuid linn ta pealt on ammu kadunud.
Tal katteks praegu pähklipuude vägi,
kus tammed, saared sekka kasvanud.
Nüüd jalutusepaigaks on see mägi.
Ta võim on lossi ette vajunud.
Poolringis muldne vall tal varjab külgi —
mäel pole enam varemete jälgi.

See on kõrge ja praegugi puudega kaetud mägi. Siinsamas on Truuduse tamm, kus võib oma armastatule truudust vanduda. Mööda jõeäärt minnes on Punane allikas. Muistend räägib, et see, kes viskab allikasse hõbemündi ja joob sellest, saab nägijaks. Kilomeetrit

Kalevipoja säng Alatskivil. (1966)

poolteist edasi tuleb Alatskivi ümbruse üks vaatamisväärsusi — Kalevipoja säng (sängi juurde pääseb ka mööda kaupluse juurest tulevat teed). Jakob Tamme kirjeldus sängist on järgmine:

Mu jalge all on pikergune mägi,
tal teine küngas teise otsa pääl.
On nagu säng, mis igamees ju nägi.
Siin on tal jaluts, päits on aga sääl.
On nagu säng, ei ole loodusvägi
teind kuju talle, ütleb mõtte hääl;
sest küngas, mis on vee sees kokku uhtund,
on plaanita, on nõnda, kuidas juhtund.

Kalevipoja sängi ligidal on Peatskivi küla. Alatskivi ja Peatskivi! Need nimed-antonüümid on pannud rahva mõtlema selle üle, kuidas on kohad oma nimed saanud. Mitu allikat annavad ühesuguse seletuse. J. Saul kirjutab 1902. a.: «Vanal ajal olla... need nimed Alatskivi ja Pealsekivi sellest tulnud, et kaks veskit selle jõe peal olid ja üks vesiveski sai Pealsekivi veski nimetatud, sest et tema üleval

pool veejooksu seisis, aga teine sai esiti Allakivi, pärast Alatskivi veski nimetatud, et tema allpool veejooksu seisis.» See on muidugi ainult arvamus.

Peatskivilt läheb tee Kokorale, kus on huvitava arhitektuurilise lahendusega park, mis on looduskaitse all. Park asetseb terrassiliselt oja kaldal. Siin leidub niisuguseid puid nagu palsamnugis, jaapani lehis ja seedermänd.

Kokorast ei ole kaugel Mustjärv ja Kuningvere järv. Neist räägib kirjanik, ajakirjanik ja folklorist Jakob Kõrv oma muistenditesmuinasjuttudes. Need järved asuvad sealsamas, kust on pärit neid kirjeldavate lugude autor Jakob Kõrv. Ta sündis 1849. a. Kokora vallas Paapsi külas talurentniku pojana, õppis Kodavere kihelkonnakoolis ja oli aastail 1867—1874 Alatskivi ligidal Haapsipeal õpetajaks. Huvi rahvaluule vastu sai Kõrv kodust vanaisalt, kes oli hea muinasjuttude jutustaja. Hiljem Tartus elades oli tal Mihkel Veske näol hea õpetaja, kes suunas ta oma huviala juurde. Kõrv kogus kodu ümbrusest rahvapärimusi ja töötas nad ümber. 1881. a. ilmus tal kogumik «Eesti rahva muistejutud ja vanadkõned». Muistendites-muinasjuttudes liigub ta oma kodukandi järvedel, rääkides nende muistendlikust päritolust, kirjeldades nende kaunist loodust ja kõneldes muinasjutulistest sündmustest, mis on siin juhtunud. See on Jakob Kõrvi enda loodud muinasjutumaailm, mis avaneb Mustjärve või Kuningvere järve ääres. Mustjärvest tuleb suvel ilus piiga («Tundmatu neiu»), vanamees võib jääda järvele oma paadiga kinni, kui ta püütud havi järve tagasi ei lase («Kaluri kimbatus»), Kuningvere järve ääres võib näha näkki («Lausa nähtud näkineiu»). «Vanal hallil ajal» juhtus ju imesid — seda kinnitab Jakob Kõrv. Mustjärv ja Kuningvere järvgi pole varem olnud neis kohtades. Kõrv kinnitab, et siin oli

Kuningvere järv. (1966)

heinamaa, kus kord suvisel neljapäevaööl oli «mitme küla õitsiselts oma määratu hulga hobustega». Sel ööl hakkas müristama, oli kuulda «imelikku häält» ja näha kahte piksepilve kui «kaht määratut härga, teine hall, teine must, kes mulda vastu taevast üles kaapides . . . teine teise vastu olid formamas . . . Viimaks lõid nad raksatades sarved kokku ja hakkasid kaevlema . . . Härjad röögatavad ja kukuvad lõhki, teine teispoole mäge . . . Mustast härjast ilmus Mustjärv, hallist härjast Halljärv ehk praegune Kuningvere järv.» Nii on tekkinud järvi meil ja mujalgi (muidugi ainult muistendeis) ja Jakob Kõrv ei talitanud sugugi valesti, kui andis oma kodukandi järvede tekkele just sellise seletuse.

Alatskivi ligidalt Naelavere külast Tõnni talust on pärit luuletaja Kaarel Krimm, Liivide kaasaegne (sünd. 1863). Kaarel Krimmi lühike elutee (ta suri 30-aastaselt 1894. a.) oli küllaltki rännurikas. Umbes Kaarel Krimmi neljandal eluaastal kolis perekond Kambri tallu, mis oli rendikoht. Töökas isa, vaimsete huvidega ema, rahvajutte pajatav vanaisa — selline oli

perekond, kus sirgus luuletaja. Ta käis Naelavere külakoolis (1873), Kodavere kihelkonnakoolis, läks siis isaga vastuollu ja lahkus kodunt jäädavalt. Ta tuli küll tagasi kodumaile, aga siis juba selleks, et igavesti puhata Alatskivi surnuaial.

Kaarel Krimmi ajakirjanduses avaldatud luuletused on kantud ajajärgu romantilisest tundetoonist. Realistlikumad on ta jutustused.

Räägiksime veel 1905. a. sündmustest Alatskivil. Sellest annab ülevaate Erni Krusten romaanis «Noorte südamed». «Alatskivil olid mehed nõudnud lühemat tööpäeva ja palgalisa. Küllap oli seal sakstele muidki punkte nina alla pandud. Härrastemaja ette oli mindud kogu tööväega. Aga neile olevat vastatud püssipaukudega. Laskja olevat olnud metsahärra... Nõnda oli metsahärra püss... Alatskivil surma külvanud. Surma küll, aga mitte hirmu, sest veretööle vastasid töölised härrastemaja rüüstamisega ning õhtul oli viiele heinaküünile punane kukk räästasse torgatud.»

Alatskivi, Kalevipoja säng, Kokora park, Kuningvere järv — need on vaid üksikud looduslikult vaheldusrikkamad ning meie ajaloo ning kirjandusega seotud kohad Alatskivi ümbruses. Kuid kui Alatskivi käikude hulka arvata ka Juhan Liivi paigad, on läbi käidud kogu ümbrus.

Ahunapalu, Järvselja, Piirissaar, Mehikoorma ja mõned kirjamehed

Alatskivi läbiv tee läheb Tartusse, Koosa kohal pöörab aga üks haru Emajõe poole.

Kavastu valla Koosa külas Jaan Kaltzi rendifalus on sündinud Hugo Angervaks (Eduard Päll). Ta isa Nikolai oli sel ajal Koosa küla sepaks, kasutades üürisepikoda. Koosa küla oma kahel pool teed asuvate majadereaga kulges piki jõge. Talul, kus elas Pälli perekond, asetses saun otse jõe kaldal, nii et mehed said saunas käies jõkke karata. Nüüd pole enam sauna ega sünnimaja: saun põles ühel talvekuul (E. Päll oli siis 5—6-aastane) ja sünnitalu lammutati 1910. aastal ning veeti Tartusse ehitusmaterjaliks.

Koosalt lõunasse minnes jõuame Emajõe äärde. Emajõgi, Eesti suurim veesoon, raskendab reisi mööda Peipsi randa, sest jõe alamjooksul pole silda. Varem oli Kavastus sild, kuid sõja ajal see hävis. Jalgsimatkaja saab siin parvega jõe ületada. (Lähim sild on Luunjas.) Emajõest kui kaubandusteest oli juba juttu. «Kalevipojas» kirjutatakse, kuidas rahvas sõitis muiste Emajõge pidi Taaralinna pidustustele:

Laia lusti laskemaie.
Laevad tulid Ema laineil
Lustil vete veeretusel
Peipsi rannast Taara paika...

Juhan Sütiste sõitis 1929. a. teises suunas — Peipsi poole. Just Kavastu ümbruses on ta saanud meeldejäävaid muljeid:

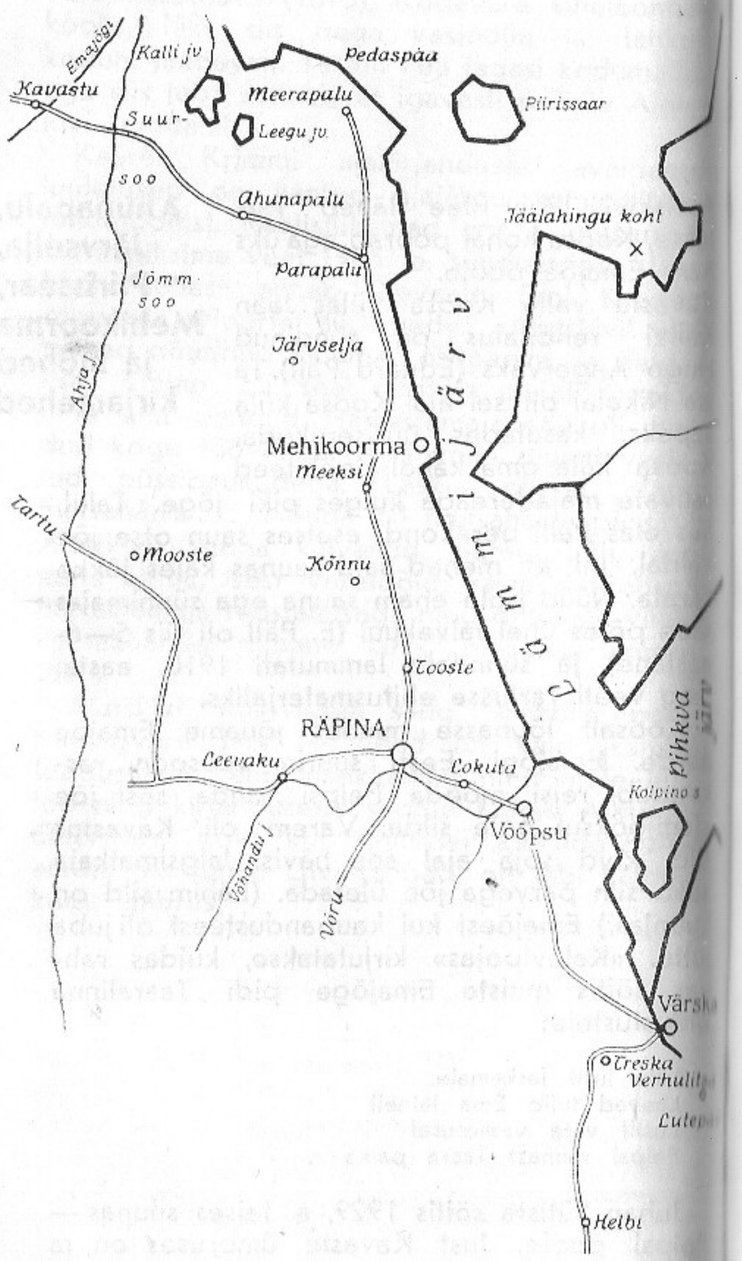

...on tore tunne, kui jääb seljataha
sust Kavastu ja Mäksa, Kastre.
Siit algab vähe sünge soo,
kurg tõuseb, pardid lobistavad pilliroos
ja kajakate silmad juhit maha —
neil nokas formipõgenev klikloo.
Part nagu hirmus itta rühib
ja viimse kaare kõrkjais teeb —
meid võtab enesesse Peipsi mühin,
lai, võimas järvepinna voogamine.

Mööda Emajõge sõitis oma lapsepõlves vanaisa-vanaema kodusse Aino Talvi. Laev sõitis Emajõelt Ahja jõkke, ja kui ta Lääniste all laevalt maha tuli, jäi Võnnu küla Klaose tallu veel üle kolme kilomeetri. Klaose talu, mille hoonetest pole säilinud õieti enam varemeidki, ostis Aino Talvi vanaisa, Viljandimaalt tulnud Ants Laosson. Ja Aino Talvi ema Miili on Klaosel sündinud ning üles kasvanud. (August Müller tutvus temaga siinsetel ametikäikudel.) Kui ema oli noor, tegi ta koduste ringis teatrit (L. Koidula näidendeid kanti ette Klaosel ja naabertalus Laanel, kust oli pärit Aino Talvi vanaema) ja laulis (Võnnu kirikus solistina, Tallinnas Oleviste kirikus jm.). Aino Talvi mäletab oma ema omaette rääkimist, mil ta kordas näidendirepliike. Ja üldse tundsid kõik emapoolsed sugulased näitekunsti või muusika vastu huvi (ema vennad Jaan ja Indrek Laosson esinesid «Murueide tütardes», Jaan oli sajandi algul Tartus segakoori juht).

Emajõgi ületatud, pääseb Peipsi äärde ida poole minevat teed mööda. Varsti tuleb Ahja jõgi, seejärel suured sood: põhja poole jääb Suursoo, lõuna poole Jõmmsoo. Suursoos on Kalli järv ja Leegu järv, nende taga Peipsi. See on vähese asustusega soode ja metsade ala. Siin on aga rikkalikult marju.

Kõrvalises kohas asub Ahunapalu. Sajandi algul tuli Peravalla Ahunapalusse õpetajaks Henrik Visnapuu. Midagi rõõmustavat teda siin ees ei oodanud. Ahunapalu koolimaja,

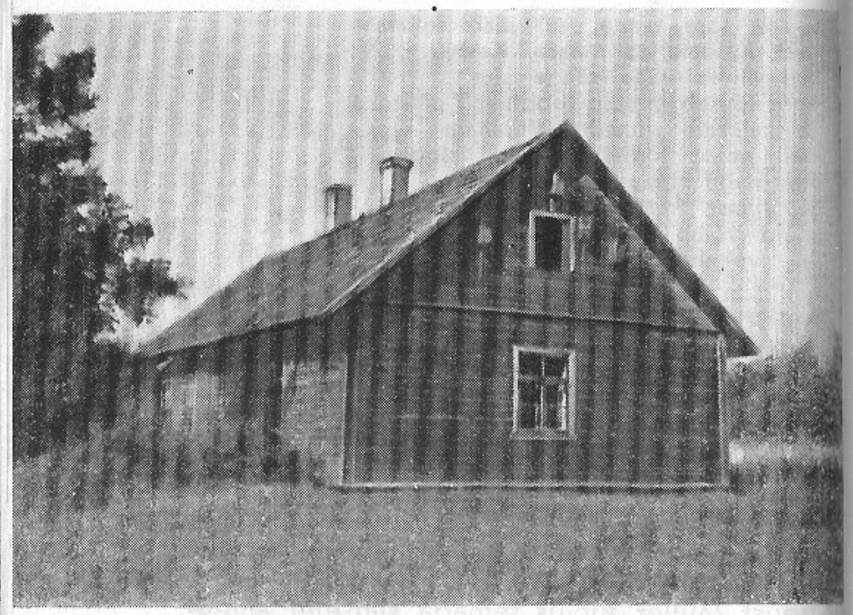

Parapalu koolimaja. (1966)

kus ta töötas, oli väike ja elamine piiratud. Luuletaja on neid päevi meenutanud oma mälestustes. «Koolimaja, kus ma asusin, oli vana ühekordne puumaja, mille otsa oli ehitatud abikirik . . . Koolimaja sisaldas ainult kolm ruumi: ühe klassitoa, ühe suure vene ahjuga eluruumi ja ühe pisikese kütmata ruumi, mis oli täpselt voodi laiune ja natuke pikem. See viimane pisike ruum oli minu päristuba,» kirjutab ta. Oli veel teisigi raskusi. Koolimaja ühes otsas oli palvemaja, kus pulbitses vaimulik elu. Ka Visnapuud sunniti vaimulikke talitusi läbi viima. See oli talle vastuvõtmatu, nii et ta aastategi tagant on raevuga sellele mõtelnud.

Ahunapalust lõuna pool asub Järvselja, suur metsade ala, kus on Eesti Põllumajanduse Akadeemia õppe- ja katsebaas. Siin on ka tükike looduskaitse all olevat ürgmetsa. Nii on

see juba 1923. a. alates, mil siia jäeti 12,8-hektarine puutumata metsa-ala (pärast sõda suurendati seda ala 19 hektarile). Nüüd võimegi näha, milline on mets, kui tema arenemist ja kasvu ei sega inimene (sellel alal on keelatud maaparandustööde tegemine, taimkatte rikkumine, jahipidamine, raiumine). Vahelduv maapind võimaldab jälgida erinevat metsa. Spetsialistid täheldavad põhiliselt viide kasvukohatüüpi kuuluvaid puistuosi. Siin on vanu, poolteistsaja-aastasi kuuski, juba vanadusest kõdunenud haabu, madalal pinnasel kasvavaid sangleppi ja kaski, soisel alal võimutsevat turbasammalt, mille kohal kasvavad jändrikud puud. Teadlikult säilitatud ürgmetsas tehakse uurimistöid, jälgitakse taimkatte arengut. Järvseljal käivad praktikal EPA metsanduse eriala üliõpilased. Uurijate ja praktikantide käsutuses on peale ürgmetsa veel taimeaed, dendroloogilised pargid, mitmesugust tüüpi metsad. Järvselja suurematest puuhiiglasteks on Kuninga mänd ja Kotkapesa mänd.

Järvseljalt läheb tee Peipsi äärde. Parapalus on kooliõpetajana töötanud kunstnik ja kirjanik Jaan Vahtra. Parapalu ümbrus on nagu siinsed kohad enamuses vähese asustusega ala. Siit põhja poole minna jäävad majad veelgi harvemaks, nad on suuremas osas tee ääres, ümbritsetud tihedatest puudest ja põõsastest. Mida enam põhja poole, seda kitsamaks jääb tee. Selle tee viimasteks punktideks on Meerapalu ja Pedaspää (Parapalust on Pedaspääni 11 km). Need ei ole aga sugugi äralõigatud kohad. Viimastel aastatel, eriti pärast kalasadama ehitust Uhtisse, on siin elu elav. Valminud on uus rahvamaja.

Meerapalust on ainult 3—4 kilomeetri kaugusel Piirissaar. See on üsna väike saar (7,5 ruutkilomeetrit) Peipsi järve ja Lämmijärve piiril. Saarel on kolm küla: Piiriküla, Toonaküla, Saareküla. Piirissaar on nii väike, et ei anna kolhoosi mõõtmeidki välja — siin-

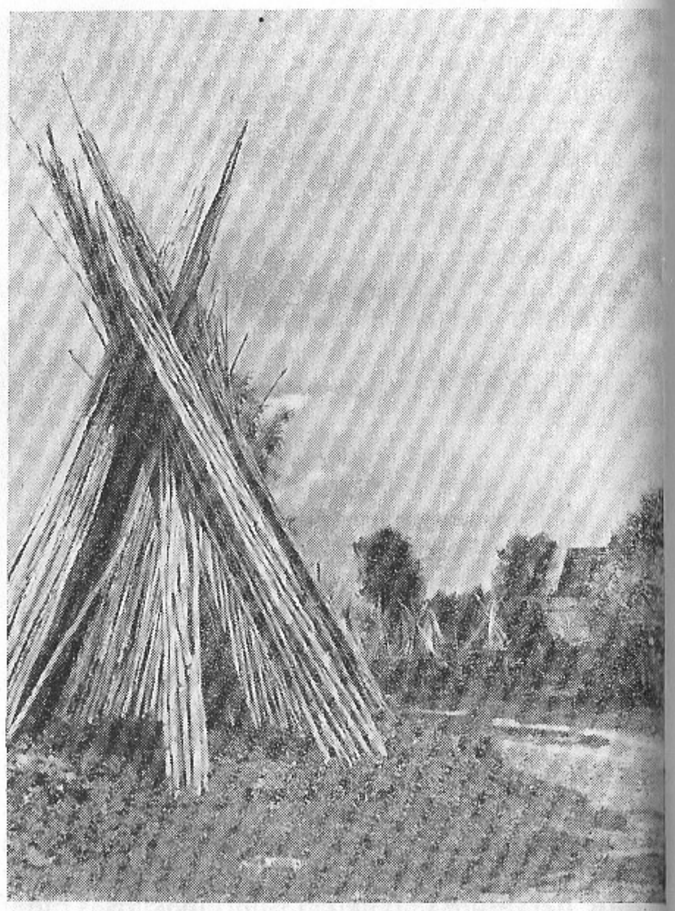

Piirissaare motiiv. (1962)

sed kalurid kuuluvad mandril asuvasse Leninimelisse kolhoosi, moodustades selle ühe brigaadi. Piirissaarel ei erine elu aga millegipoolest maa omast. Ka siin on raadiosõlm, raamatukogu, kool, kauplus, klubi, televiisoriantennid majade kohal. Praegu annab elektrit veel oma elektrijaam, aga peagi tuuakse elekter kaabliga saarele.

Piirissaarel on oma lapsepõlves paar aastat (umbes aastail 1909—1911) elanud Eduard

Päll. Tema isa oli siin nagu Koosalgi sepp. Meeldejäävat saare elust ei ole palju: «Peipsi avarus, silmipimestavalt valge rannaliiv ja magusad murakad... Ja veel üks mälestus: ühel suvel... tormas Peipsilt vesipüks saarele ja hakkas mässama. Kui see meie maja juurde jõudis, oli see juba lihtne tuulepööris, kuid sellele vaatamata tõstis mind vennaga õhku ja lõhkus aia maha.»

Parapalust paar kilomeetrit lõuna poole lõpeb madalam ala. Järk-järgult tõuseb maapind ja on Mehikoorma ümbruses, kuhu ulatuvad ka moreenseljakud, suhteliselt kõrge. See on peamiselt liivane rand. Selle rannaiõigu kalurid kuuluvad Lenini-nimelisse kalurikolhoosi.

Mehikoorma jääb Meerapalu—Räpina teelt (Meerapalusse on teekolmnurgalt 20 km, Räpinasse 15 km) natuke kõrvale. Teeharu ligidal on Mehikoorma tee ääres vana Meeksi vallamaja, kus töötas Jaan Vahtra. Mehikoorma on siinsamas. See on väike, umbes 1000 elanikuga tihedalt kokkusurutud küla otse Peipsi rannal, tema südamesse viib kõver asfalttee. Surnuaed, kus on 1919. ja 1944. a. vennashauad, asetseb selle tänava algul. Mehikoorma all ületasid 1944. a. Nõukogude väed Peipsi ja siit algas hoogne pealetung. Seda soodustas asjaolu, et siin on järv kõige kitsam.

Meeksist kümmekond kilomeetrit edela pool Kõnnu külas sündis 6. aprillil 1870 kirjamees Herman-Julius Schmaltz (Malz). Ta oli küllaltki viljakas autor, kuid hariduse puudumise tõttu ei olnud ta saavutused suured. Õieti ei ole ta koolis käinudki. Kui isa tahtis teda ja venda Viljandisse kooli viia — hobune oli juba vankri ette rakendatud —, põgenesid poisid. Lapsi õpetas koduõpetaja ja sellega piirdus ka kirjamees Schmaltzi haridus. Oma elu jooksul avaldas ta kümmekond raamatut, ehkki suurema populaarsusega loomingupalaks on tal ainult luuletus «Setukõsõ» («Setu-

kõsõ sõitsivä Võõbsult potõkuurmaga»), mis viisistatuna on levinud oma sünnikohast kaugemale. Schmaltz oli mitmekülgsete huvidega. Ta kirjutas luuletusi ja näidendeid, lõi luuletustele viisid ja kandis ümbruskonnas oma loomingut ise ka ette (enne ettekandmist grimeeris ta oma näo ja pani pähe paruka). 1913. a. paiku Schmaltz haigestus. Nõdrameelsena ta elaski oma viimastel eluaastatel Räpina külje all Kanajalas (maja, kus ta sel ajal elas, pole säilinud), kirjutades endiselt värsse ja jutte. Ta suri 16. novembril 1945. a. ja on maetud Räpina Ristipalu kalmistule.

Räpinast 4 km põhja pool — Toostes — sündis 1899. a. Paulopriit Voolaine. Ta on ajalooliste näidendite «Võnnu all» ja «Pearaha» (viimases on käsitletud 1784. a. talurahva ülestõusu Räpinas) ja paljude luuletuste autor. 20-ndail aastail said Kagu-Eestis populaarseks tema koostatud «Setu lugemikud». Tähelepandavad on ta folkloorsete, etnograafiliste ja keeleliste materjalide kogumise reisid Setumaale, Võrumaale ja vanadesse eesti küladesse Lätis (Ludza~Lutsi rajoonis) ja Pihkvamaal (Põtalovos, Krasnogorodskojes~Kraasnas jm.).

Toosfest on pärit teinegi kirjamees — 1871. a. sündinud Jaan Punisson (surnud 1935. või 1936. a.), luuletuskogu «Orult ja mäelt» autor.

Räpina ja Võõpsu

Räpina on 2400 elanikuga alev Võhandu jõel. Ta on kuulsama minevikuga kui Mustvee või Kallaste. Uued ehitused Tartu tänava ääres on kerkinud sel ajal, kui Räpina oli rajooni keskuseks.

Võhandu jõgi on Räpinas võimas, eriti seetõttu, et ta on alevi piirides üles paisutatud, moodustades suure veekogu. Jõgi annab Räpinale ilme. Lai veeväli, jõekääru puudesse peidetud Aiandustehnikum, lopsakas loodus jõe kallastel, vaade üle vee kirikule — need on kaunid looduspildid.

Räpina ajalugu oleks palju vaesem ilma paberivabrikuta. Vabrik rajati siia XVIII sajandi 30-ndail aastail; ümber ehitati ta 1870. aastal, pärast seda hakati tootma hinnalist paberit. Kodanlikul ajal valmistati siin katusepappi, praegu isoleerpappi.

Igal suvel on meie vabariigis välja pandud kuulutused «Räpina Aiandustehnikum võtab vastu uusi õpilasi . . .». Kool annab alevile ilmet ja on Räpina kogu vabariigis kuulsaks teinud. Paberivabriku juurest üle paistammide ta asubki. Kohe võib näha, et tegemist on aiandusalase õppeasutusega. Kooli aed ja park — rikkalik oma ilupuude, -põõsaste, õuna- ja lillesortide poolest — tõestab seda esimesel pilgul. Peale rikkuse valitseb siin veel kord ja puhtus, iga puu, põõsa ja lille eest on hoolt kantud, muru pöetud, ja kes tahab puu või põõsa kohta teateid, vaa-

Nurgake Räpinast. (1966)

daku juurdepandud sildilt. Tutvugem: ida jugapuu, must mänd, valge mooruspuu, paberikask, sahhalini nulg, meie oma põline mänd ja tamm. Puuliike on ligi 200. Need on juba eakad puud. Kust selline liikiderohkus? Tutvume Aiandustehnikumi minevikuga. Kool asub vanas mõisahoones, park on rajatud XIX sajandi algul arhitekt W. Engelhardti projekti järgi. Palju omaaegset on pargis säilinudki. Sellepärast on ka puud nii põlised ja liike nii palju.

Räpina Aiandustehnikumi õpetajad ja õpilased teevad hoolsasti tööd. See pole üksnes õppebaas, vaid ka teadusliku töö laboratoorium, kus aretatakse uusi sorte. Räpinas valmistatakse ette keskharidusega aiandusagronoome, suurt rõhku pannakse praktiliste oskuste andmisele. Õpitakse puuviljandust, mesindust, iluaiandust. Praegu on tehnikumi

pindala laiendatud ja töö võib kulgeda senisest veelgi edukamalt.

Räpina ümbruse maad Toostes, Tammistus, Lintes, Radamaal on head. Räpina talupoeg on olnud edasipüüdlik. Ta ei ole aga kannatanud neid, kes tema arvel on tahtnud elada. 1784. a., kui Eesti- ja Liivimaal oli ülestõusude laine, astusid mõisniku vastu välja ka Räpina talupojad. Toimus kokkupõrge sõjaväeüksustega, kusjuures 5 talupoega said surma ja 8 haavata, ka sõjaväelaste hulgas oli 5 haavatut.

Möödunud sajandi Räpina oli tüüpiline kihelkonnakeskus, kus olid oma elupaiga leidnud ka kaks mõisnikku. Missugused hooned siin asusid? Kaks mõisat, luteri usu kirik, õigeusu kirik, preestri elumajad, õigeusu poiss- ja tütarlastekoolid, paberivabriku omanike elumajad, vabriku kool, apteek ja kõrts. Siin elasid mõisnikud, preester, pastor, vabrikandid — terve kimp parasiite, kes on ikka meie maal võimutsenud. Ja mida ei suutnud võtta nemad, selle võttis kõrtsmik. Räpinas oli sajandivahetusel aga koguni veel nii, et pastor ja kõrtsmik olid ühes isikus. Suur kivikõrts kiriku külje all kuulus pastorile. Kõrtsi vastu võideldi, isegi ajalehes (1903. a. «Teatajas») kirjutati väga õigesti: «Näib nii olevat, nagu töötaksid Räpinas kirik ja kõrts käsikäes: kõrtsist minnakse kirikusse, kirikust peale jumalateenistuseaja jälle sinna tagasi, kust alles siis lahkutakse, kui «sarved» juba soojad või uksed kinni pannakse. Isegi kantslist ei kuule sa terve aastaläbi mitte ühtegi hoiatavat sõna selle kohta. Vaene kari!» Artikli autor on Räpina rahva pärast tõsiselt mures («Kui määratumad summad on seesama keris oma nahka pannud, kui otsata palju inimesi ääreta õnnetuks teinud . . .»), nimetades kõrtsi kihelkonna vaenlaseks.

Nad olid kõik rahva vaenlased — mõisnik, pastor, vabrikuomanik . . . Uus põlvkond, need,

kes õpivad Räpina Aiandustehnikumis või keskkoolis, need, kes muudavad iga päevaga Räpina ilmet, ei äimagi, missuguseid murepäevi on elatud Võhandu jõe kaunitel kallastel.

Räpina ei ole enam rajoonikeskuseks. Põlva rajooni suurima keskusena on tal rajoonis aga tähtis koht. Räpinas asub aedvilja-konservitehas, leivatehas, Tartu tehase «Areng» trikootööstus, valmib nakkushaigla... Alev on laienenud. Rahu, Kastani, Lauristini, Pioneeri, Aia, Heidemanni tänavad on rajatud viimase kümne aasta jooksul. Räpina on noor aedlinn (Aiandustehnikumi lilli õitseb paljudes aedades ja väljakutel), minevikuraskused on möödas, mõisaaed kuulub nüüd vabariigi noortele, kirik (see on ehitatud 1785. a.) ja mõisahoone (XIX sajandi alguse ehitus Võru maanteel) aga säiligu arhitektuuriliste mälestusmärkidena. Räpinlased austavad neid, kes on andnud oma elu vabaduse eest. 1918. a. kodusõjas langenute mälestussammas asub Räpina Aiandustehnikumi pargis, Suures Isamaasõjas langenute oma alevi keskel.

Räpina ümbruse head maad lõpevad Lokutal. Lokuta männimets looduskaitsealuse männiga ongi ehk piiriks. Ja siit Peipsi poole minnes algab jälle tasane maa, mis midagi ei kanna.

Sellel lagendikul asetseb Võhandu jõe mõlemal kaldal Võõpsu alev, reisisadam ja kalapüügikeskus.

Kauplemise kohana oli Võõpsu sobiv. Siit läks tee Pihkvasse, Tartusse, Võrusse ja Riiga, laevad ühendasid Võõpsut Pihkva ja Tartuga. Teatakse rääkida, et Võõpsu on hakanud arenema 1857. a., mil Räpina mõisa omanik Sievers hakkas siin krunte müüma. Enne seda on jõe kaldal seisnud ainult kõrts ja mõned sõjaväekasarmud. Maa oli kõlbmatu, ja mõisnik müüs seda «süldade kaupa neile välja, kes «Võõpsu linna» omale majasid soovisid ehitada». Nii teatab 1903. a. ajaleht «Teataja». Ja ehkki samas artiklis räägitakse tööpuudusest ja näljast Võõpsus, oli ehitajaid ja krundiotsijaid ometigi. 1911. a. oli «maa... pikema aja peale ära renditud», nii et ei olnud krunte saadagi. 1911. a. märgitakse Võõpsu elanike arvuks 750, maju oli 104. Kes siin elasid? 1911. a. «Perekonnaleht» kirjutab: «Kõige silmapaistvamad on siin kaupmehed ja käsitöölised, siis mitmesugused liht- ja põllutöölised, kes ümberkaudsetes mõisates ja taludes teenistust leiavad; siis leiduvad siin veel mõned talupojad, kes talust kuidagiviisi lahti on saanud, ja isegi hukkaläinud kapitalistid ja mitmed endised mõisateenijad... Kui neliviis rikkamat elanikku maha arvata, siis on kõik nõnda-ütelda proletaarline materjal, kes kõik pihust suhu elab.»

Aegamööda alev kasvas ja peale kaupmeeste oli siin teiste alade mehigi tarvis. Nii oli siin seppi, puutöölisi, rätsepaid, kingseppi, möldreid, sadulseppi, sukakudujaid, päevapiltnikke, lodjamehi. Oli vaja neid, kes kevadel veaksid Räpina ja Põlva kihelkonda värsket kala, Venemaalt heinu ja õlgi, veaksid välja Räpina paberivabriku saadusi, linaseemet jm. Kaupa oli palju. «Iseäranis suveajal, mil Peipsi laevatee lahti on, veetakse Võõpsu kaudu kümneid tuhandeid puudi kunstsõnnikut, soola ja mitmesugust muud kaupa ümbrusesse laiali,» kirjutasid ajalehed.

30-ndail aastail oli Võõpsus suur tulekahju. Ja aeg-ajalt, sedamööda kuidas Räpina kasvas, Võõpsu tähtsus vähenes. Tänapäeva Võõpsu on tuntud kalapüügikeskusena.

Võõpsu oli tsaariajal Liivimaa kõige idapoolsemaks alaks. Võhandu jõe suudmes asetsev Salusaar oli tähtis selle poolest, et siin ühtisid kolme kubermangu — Peterburi, Pihkva ja Liivi piirid.

Jaan Vahtra noorusmail

Omaaegne Põhja-Võrumaa (Moostе, Põlva, Kivijärve, Kauksi-Peravald), aga samuti Peipsi rand on Jaan Vahtra, kirjaniku ja kunstniku noorusmaaks. Vanemad olid rändurid, kes käisid «ühest talust teise talusulasena, aastast aastasse . . .». Sellepärast oligi Jaan Vahtral nii palju elukohavahetusi. Aga kui ta sai ise töövõimeliseks, tuli temalgi töökohti vahetades ringi rännata, peamiselt Peipsiäärseis paigus, aga ikka tagamaal — Meeksis, Mehikoormas, Parapalus.

Räpinast paar kilomeetrit mööda Rasina teed minna asub Räpina kihelkonnakoolimaja (ehitatud 1878. aastal). 1896.—1899. a. käis Jaan Vahtra siin koolis. Isa tõi poisi hobusega 1896. a. kooli, kaasas «raamatukimp ja vankripäras suur puukast, kus olid leivakott ja muud». Sellest kirjutab ta oma mälestustes. Teda võttis vastu suur punane kahekordne telliskivimaja ja poistekamp. Üks neist ütles uuele poisile, Jaan Vahtrale, kes oli vankrist maha tulnud: «Küll on sel poisil suured kõrvad!» Siis läksid nad õpetaja juurde, kus tuli lugeda venekeelsest raamatust. Sellega sai ta hakkama. Ta oli vastu võetud, ja isa viis kasti tuppa, ühte suurde ruumi, mida kutsuti töötareks. Siingi olid poisid ees. Silmitseti uustulnuka kasti. Ja et see oli suur, suurem, aga ka inetum kui teiste oma, jäi kõigi pilk sellel peatuma ja tekitas uudishimu. Lendu lasti lause: «Ei tea, mis nii suures kastis küll peaks olema?» Poisid leidsid kohe ka vastuse:

«Vakk kartuleid, nuumsiga ja ahjutäis rosinatega saia . . .» Kuid need olid ainult poiste vigurid, millest Jaan Vahtra kohe aru sai, sest õhtuks oli tal juba sõbergi olemas. Ja üldse on ta oma mälestustes ütelnud, et koolis oli «palju toredaid poisse, tulnud ligidalt ja kaugelt . . . igaüks iselaadi viguritega, mis toodi lagedale kas õhtul töötares hullates või magamistares pärast seda, kui tuli kustutati ja õpetajat ei olnud kodus.»

Koolimaja, mis on alles praegugi, asetses mäe peal. Mäe all oli «paarisaja sammu kaugusel . . . igivana pärnapuu all» ilupuude sees madal «iselaadi hoone» — köstrimaja, kus poisid käisid pärast tunde vastamas, kui tunnis ei osanud; 1966. a. see maja lammutati, pärn aga on alles. Koolimaja lähedal kohises seitse rohelist mändi (osa neist on alles praegugi). Koolimaja «seisis uhkesti mändide rohelisel foonil, paistes kaugele üle väljade, üle madalate talude ja külade». Kord oli see olnud Vahtra unistuste-koolimaja, kuhu ta ometi pääses vaatamata vanemate äärmiselt madalale elujärjele. Kaks aastat oli käidud ja lõputunnistuski taskus, «kuid — polnud mul vaesel võimalust kuhugi edasi õppima minna . . .». Ta otsustas edasi kooli jääda. Et aga midagi õppida ei olnud, siis kasutas aega lugemiseks, kirjatööde tegemiseks ning luuletamiseks. 1899. a. kevadel tuli koolist lahkuda. «Jumalaga, armsad ajad!» kirjutas ta luuletuses. Ühel koolipäeval on ta kritseldanud oma nime koolimaja telliskiviseina, mis on seal alles praegugi. Edasiõppimiseks puudusid igasugused võimalused. Hea oli seegi, et sai 1899. a. detsembris Räpina vallamajja vallakirjutaja abiliseks. (See maja asetseb Räpinas Oktoobri tn. 30, on aga tundmatuseni ümber ehitatud.) Tuli «ametlikku kirjavahetust toimetada, ülekuulamisprotokolle kokku seada, akte koostada». Oli küll ka huvitavat vaheldust (vallamajas puutus inimes-

Mõni sõna Setumaast ja setudest

Piki Pihkva järve lõunasse minnes jääb ranna äärde Setumaa, millest saame rääkida küll ainult kui etnilisest alast. Õieti ulatub Setumaa kaugemale lõunasse kui järv. Ta põhjapiiriks on Võõpsu, täpsemalt piiritledes Võhandu jõgi, idapiiriks Pihkva järv ja Vene NFSV, lõunas Läti NSV, läänes ulatub piir peaaegu Vastseliinani (õieti ühtib see kodanlikuaegse Petserimaa läänepiiriga). Setumaa koosnes kümnest vallast, suuremaks keskuseks oli Petseri.

Rahulikult lainjas on maapind Võõpsu ja Värska vahel. Varesmäeni on maastik lage, siis algab mets. Enamuses on see männimets, mille all liivasel pinnasel kasvab kanarbik. Metsa vahel on külad. Nii on see kuni Värskani. Värska on Eesti NSV Peipsi-äärse ala lõunaosa suurim asustatud punkt. Tartusse on siit 93 km, Petserisse 22, Räpinasse 23. Värska asub kaunil mäeveerul ja mäel, mille jalamil on Peipsisse ulatuv lahesopp (varem oli see org kuiv). Vahelduv ja liigendatud loodus Peipsi-äärsel tasandikul moodustab kontrasti eelneva lauskja ümbrusega. Lahesoppi tulevad reisilaevad ja kaluripaadid. Värskas on Värska sovhoosi keskus, siin asub keskkool, kauplused. Suvel on Värska õpetajate sihtpunktiks, sest Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudi suvebaas asub siit ainult paari kilomeetri kaugusel.

Värskast lõuna pool laiuvad suured liivaväljad. Verhulitsa ja Lutepää küla vahel on

nn. Pikkliiv oma Pikkmäega. Liivaseid paiku on kogu ulatuses Räpina—Petseri maantee ja Piusa alamjooksu vahel. (Petseri ja Pihkva järve vaheliste männipalude keskel Ulitinas elas lapsepõlves luuletaja Elise Aun.) Obinitsa ümbruses ja lõuna pool on küngaste ja orgudega vahelduvaid alasid. Erilise liigenduse annab siinsele maastikule Piusa jõgi oma kõrgete kallastega. Piusa on Setumaa Emajõeks, temast lauldakse laule. Hinnaline on Piusa jaama ümbruses leiduv kvartsliiv, mida kasutatakse peamiselt klaasitööstuses. Liivane maastik pakub huvi ka botaanikutele siin leiduvate haruldaste taimede poolest (tatari põisrohi, kännasnõmmelill, liiv-hunditubakas, nõmmenelk jt.).

Setumaa kunagine keskus Petseri on Lilli Prometi sünnilinn. Tulnud kodusõja ajal Peterburist Narva, pandi L. Prometi isa Aleksander Promet kodanliku valitsuse poolt kinni ja saadeti pärast vanglakaristust Petserisse asumisele. Peavarjuks sai ta Petseri kloostri vaestemaja. Hiljem oli ta Petseri gümnaasiumis joonistusõpetajaks. Peterburist tuli neil aegadel sugulaste juurde Olga-nimeline tütarlaps, kellest sai varsti Aleksander Prometi abikaasa. 1922. a. sündis neil Petseri kloostri võõrastemajas (maja on säilinud) tütar Lilli. Isiklikke mälestusi Lilli Promet siit ei ole aga saanud, sest ta oli kõigest poolteise-aastane, kui vanemad Tõrva kolisid. Isa oli nimelt vastuollu sattunud Petseri gümnaasiumis valitsenud väikekodanliku mentaliteedi ja usupimedusega. Lilli Promet tunneb Petserit vanemate jutustuste kaudu üsna hästi — «just nagu oleksin ise kõike näinud». Ja jutustuses «Kes levitab anekdoote» on vihjamisi juttu Petseri põlemisest 1939. a. kevadel.

Palju on mõtteid ja arvamusi avaldatud Setumaa elanike päritolu kohta. Setu murrakus on venepäraseid jooni (venepärane palatalisatsioon, venepärane ы, tagavokaalsetes

sõnades venepärane л jne.). H. Moora kirjutab oma uurimuses «Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil», et esimese aastatuhande keskpaigas on «tänapäeva Velikije Luki oblastis, Pihkva ümbruses ning Lämmijärvest ida pool asunud rahvastik olnud lähedases suguluses kagu-eesti hõimudega». Sel ajal liikusid põhja poole ida-slaavi hõimud. Sisserändajad, esijoones krivitšid, jõudsid ka Kagu-Eestisse. Seda tõendavad siinsed krivitšitele omased pikad kalmed. Hiljem slaavi elemendid assimileerusid eesti omas. Aga mõju nad avaldasid, sest — nii kinnitab H. Moora — «setude väike etniline rühm [on] ainelise kultuuri ja isegi oma kommete poolest... tunduvalt venestunud».

Paljudel andmetel on eestlasi põgenenud Setu alale (enne Oktoobrirevolutsiooni kuulus see Pihkva kubermangu) feodaalse surve ja nekrutiksvõtmise eest. Näiteks räägib sellest 1904. a. «Postimees» (edasi on antud 80-aastase setukese sõnad): «Enne nekrutivõtmise seadust, kui Liivimaal neid kroonuteenistusse saadeti... põgenesid mõnedki noored mehed üle piiri Pihkva kubermangu... Petseri ümbruses olnud tühje liivalagendikke ja võsastikke, kuhu põgenejad omale tareonnikesed üles ehitanud ja elama asunud.» H. Tampere arvates oli I aastatuhande lõpul ja II algul «praegune setude territoorium... peaaegu asustamata» ja «kompaktne asustus» on tekkinud just põgenike näol.

«Setud on lihtne, lapselik, hea südamega rahvas...» kirjutab 1898. a. siinsete inimeste kohta Elise Aun, kes ise on siit pärit (oma lapsepõlves elas ta Ulitinas). Seda iseloomustust kinnitavad teisedki. E. Aun on pidanud juurde lisama aga veel sedagi, et setud ei tunne kirjatähtegi. See oli kurb tõde. Esimese setu kooli kohta on andmeid 1884. aastast. Kool asus Satserinnas.

Ka majanduslikus arengus oli Setumaa maha

jäänud. Kaua püsisid feodaalsuhted, isegi XX sajandil oli maaomand kogukondlik. Maad oli vähe ja seegi kõlbmatu. Pealegi oli elanikkond küllaltki arvukas, nii et maa ei jõudnud äraelatistki anda. Sajandi algul käis Setumaal ungari teadlane A. Bán, kes pärast seda kirjutas: «Kui aga silm lähedal olevate setu talupoegade põllulapikeste peale pöörata, siis tekib kaastundmus nende vaeste inimeste vastu, kelle põldudel ainult lahja, vilets kaer, kanep, rukkioras ja kartul kollakat savisegast maad hõredalt katavad.» Selline oli pilt, mis avanes kauge maa inimesele siin kaunis, tumeroheliste kuusemetsadega piiratud küngastevahelisel maal, mis näis talle nõiduslikult ilusana.

Puudus oli see, mis viis setu mehe kodust välja. Renditi kas mõisast või mujalt linamaad, hariti üles võsa, raiesmikke. Aga siirduti ka tervete peredega Venemaale maad otsima. E. Auni andmetel käidi sajandivahetusel kogu perega puravikke korjamas. Seened kuivatati ja müüdi Pihkvas. Kodanlikul ajal rändas sise-Eestisse noori, kes pakkusid ennast tüdrukutena või sulastena tööle. Setu puuduste põhjuse on kokkuvõtlikult esile toonud V. Buck oma 1909. a. ülevaates «Pihkva eestlased», kus ta kirjutab: «Võib ütelda, et hinge-maa-talupoeg enam proletaarlane kui maapidaja on. Suurem osa põllumehi elab oma põlluviljaga 3—4 kuud ja peab seega 8—9 kuud ostetud leiva peal elama.»

Kõige üldisemaks elatuse teenimise vahendiks kujunes setudel aegade jooksul kaubitsemine. A. Bán ütleb: «Setu... on tõsine kaupmees.» Räpina paberivabriku vajadus kaltsu järele viis setud räbalaid koguma. Käidi aga müümas ka pudi-padi, et saada vilja. Algul osteti kaltsu raha eest, kuid üha suurenevat kaltsuvajadust nähes ajasid perenaised hinna kõrgeks. Seepärast leiti, et kaltse on kasulikum muretseda vahetuskauba eest. Rajati

kohalikke savitöökodasid, kus valmistati nõusid ja niiviisi mindi savinõudega, piilupartidega, aga ka tökatiga teele ja tuldi tagasi kaltsudega. Võis juhtuda sedagi, et kaltsude asemel anti kausside vastu vilja (siis oli hinnaks vastava nõu täis vilja). Oli setude hulgas neidki, kes said oma kauba kas Tartu, Valga või Siimusti savivabrikust. Need olid aga rikkamad ja tuntumad kaupmehed.

Kauplemine oli omaette kunst, mida pidi tundma, kas või seda, et: «Närtsu ja närtsu vahel on ka suur vahe.» Richard Rohu romaani «Elutee» tegelane Timofei Kuzmitš teadis neid tarkusi. Timofei oli rikas, tal oli Võõpsus maja ja ta tahtis osta talu. Rikkaks sai setudest aga ainult mõni üksik. Harilikult ei olnud setu teenistus suur. Timofei ütles: «Mõne kopika ja vaka vilja nad ikka teenivad oma majapidamisele lisaks.» Kuidas aga rikkaks saada? Selleks pidi oskama kaubelda, rääkis Timofei. «Kausid osta puhta raha eest... Tollest aga ei ole juttugi, et sa kausse hakkad müüma r a h a eest! ... Närusid võid sa ühe kausi eest saada... mitu korda rohkem, kui kauss väärt on... Ja kõige parem toit, mida setu sööb — tead sa, mis see on? ... Leib, leib ja ikka jälle leib! ... Kui sul leib kotis, võid priskesti elada. Joo ojast vett peale. Ja kui sul süda juba väga vesiseks läheb, siis osta mõnest poest heeringas või silk.»

Kausi- ja närukaupmehi on luuletaja Paul Haavaoks nimetanud rändajateks maanteel. Oma peremehe Miitraga (selle kuju loomisel on autoril silme ees olnud paljud nooruses kohatud kausisetud) on poeemis «Rändajad maanteel» rännul mina-tegelane. Piilud, potid, kausid, tökat, kaltsud-räbalad. Ühest külast teise, ühest talust teise, «Toostest Moostesse, Võnnust Kõndu». Joodik Miitra on ahne, ta tõmbab alt nii oma tööpoissi — tsura — kui ka ostjaid. Kui kaugele ta oma äriga tahab jõuda ja jõuab, ei tea. Poeemi ülesandeks ei

Setu rahvariided on kirevad nagu setude kombedki.
(umb. 1910)

olegi sellele vastuse andmine. On hea, et Haavaoks on jäädvustanud kirjanduses Setumaa vaese poisi. Aga sama tähtis on seegi, et saame näha siinset **nöörijat.**

Nende reisidega algas ja lõppes paljude setude elutee. Rikkaks said vaheltkauplejad, kes elasid hoopis mujal. Nemad olid ennast juba sisse osanud seada, neil oli setule kaubitsemiseks nõusid anda, aga nad oskasid ka räbalate pealt teenida.

Setumaa ei ole kultuuriliselt vaene olnud. Kirjatarkus on ennemalt aegadel küll väheseks jäänud, kuid rahva tarkus ei ole sellevastu sugugi väike. Puudulikul haridusel on olnud isegi positiivseid külgi — rahva ülirikas omaloominguline kunst on jäänud mõjutamata. Ja see, mida oleks õpitud raamatutest, saadi Setus vanematelt rahvalaulude, muinasjut-

Anne Vabarna.

tude, käsitöö jne. kaudu. Rahvakunst asendas kirjatarkust.

Setu rahvakunstirikkusi on imetletud. Nii arhailist, nii omapärast ja rikkalikku folkloristlikku, etnograafilist ja keelelist ainest ei leidu Eesti NSV-s kusagil. Siin lauldakse tänapäevalgi veel rahvalaule, ehkki nad kajastavad praegu juba meie tänast päeva, elu nõukogude külas. Viimase ajani oli tuntud nn. Pihlaste koor (eeslaulja A. Pihlaste järgi; ta suri 13. jaanuaril 1968. a.), kes esitas vanu rahvalaule, improviseeris uusi ja kandis ette mängulaule.

Fr. R. Kreutzwald, kes käis 1847. a. Setumaal, hindas kõrgelt setu laulu. Ta koges, et «Pihkvamaa eestlased moodustavad... laulu-

rikka rahvakese, kes oma püha- ja pidupäevad läbi lustlikult laulab, aga ka päeva koormat ja palavust oma raske töö juures rõõmsa laluhelinaga kergendada püüab...»

«Setomaal om veidö' neid naisterahvit, kiä mõista-ai' sukugi vanno-muistsit laula,» kirjutab A. O. Väisänen veel 20-ndate aastate algul setu lugemikus «Kodotulõ'». Setumaal laulavad kõik naised. Juba maast-madalast õpetab setu ema oma tütardele «sõnno ja näide ääli», sest kui mitte mujal, siis vähemalt oma saajas peab ta oskama laulda. Laulukuulsuseks — lauluemaks — ei saa muidugi igaüks. Millist rahvalaulikut loeti Setus «lauluimäks»? Väisänen vastab: «Noid, kiä «laota-ai' laulo langa päält», kiä umah nulgah «anna-ai' kellegi' võitu», noid kutsutas kaasikõs ja näide iistütlemist kullõldas himoga' egah ilopaigah. Sääntse' lauligu' saava' rahva siäh «lauluimä» vai «suurõ sõnolise» ausa nime.»

Kes on selle nime saanud? Tuntud on Miko Ode (Ode Kanniste), Martina Irö (Irö Luik), Hilana Taarka, Anne Vabarna, Agrepina Pihlaste.

Värska kalmistu asulapoolses nurgas puhkab Anne Vabarna. Nii suuri laulikuid kui tema on harva. Andekas naine talletas oma mälus tohutult rahva suulist traditsioonilist loomingut ja lõi ise uusi laule. Palju laule ta teadis? Anne Vabarna vastas:

Kui merevallas sõmerit
ja taeva all tähti
ja kuusel nõklu.

Ta rahvaluulerikkusi ei osatagi enam täpselt kokku arvata. Tartus Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumis on seda varandust umbes 4000 lehekülge. Helilindistusi on aga veel Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudil ja Eesti Raadiol.

Vabarna sündis 1877. a. Pihkva järve ääres Võporsova külas. Ta jäi vaesekslapseks, elas

Mälestustahvel Värska kalmistul suurele lauluemale. (1966)

kehvalt ega saanud kooliski käia. Anne Vabarna ei erinenud oma ümbrusest — ta oli kirjaoskamatu. Aga ta ema oli laulik. Kirjandusmuuseumis oleval helilindil ütleb Anne Vabarna: «Ema kudus ilokangast.» Ja teisalt teame, et: «Mu kats sõsard omma' ka sõnalise'.» Mida laulsid ema ja õed, seda oskas ka Anne. Mehekodu ei olnud tema omast kaugel — Tonja külas (4 km Värskast). Siin ongi möödunud ta elu. Ta kodus käisid teadlased ja üliõpilased temalt rahvalaule, muinasjutte, rahvapärimusi üles kirjutamas, heliplaadistamas, lindistamas. 1922. a. oli pikemat aega Setumaal soome teadlane A. O. Väisänen. Ta peatus Obinitsas, kuhu tulid oma laule esitama Anne Vabarna, Miko Ode, Martina Irö jt. Anne Vabarna käis esinemas ka väljaspool vabariiki. Soomes sai ta tuntuks juba 1923. a., Moskva 800-ndal juubeliaastal viibis ta Nõukogudemaa pealinnas. Korduvalt on ta käinud Eesti laulupidudel. Kõikjal imetleti suurt rahvalaulikut.

7. detsembril 1964. a. Anne Vabarna suri.

Ja praegu on Värska kalmistul hauaküngas plaadiga:

Nüüd on laulu lõppemine,
sõnajärje jättamine —
langule jääb laulukorda,
sõnajärge sõsaralle.

Miko Ode on sündinud Matsuri külas ja elanud Helbi külas. Ka tema ema oli hea «laululinõ» («Inääbä' laulu' opõ ma' uma imä käest.»), kes ketramise juures laulis ja nii oma tütrelegi laule õpetas. Jakob Hurt kirjutas temalt 1903. a. üles 20 720 värsirida. Miko Ode on maetud Tailova kalmistule.

Martina Irö nime tegi kuulsaks Jakob Hurt (ta kirjutas üles 10 800 värsirida). Sündinud on Martina Irö Kundruse külas, aga juba 18-aastasena läinud Kolovinna külla mehele. Laulude omandamine läks tal lihtsalt, sest «mullõ jäivä' sõna' päähä, ku ma' üte kõrra kuuli».

Hilana Taarka õppis oma laulud nii kui Miko Odegi töö juures oma ema käest. Ta on sündinud Hilanamäel, tal oli rikas kodu, kuid isa hakkas jooma, müüs maad, laostades elamise.

Laulikud on Setus laule loonud igast sündmusest, igal ajal. Suur osa on laulus improvisatsioonil. Laulu ajal momentaanselt tekkinud mõtetest võib sündida laul, mis kajastab eeslaulja elu, mõnda juhtumit, sündmust vms. Eeslaulja laulab värsi ette, selle lõppsilpe kordab koor ja siis korratakse kogu värssi uuesti. Seejuures laulab kogu koor eeslaulja viisi, aga üks laulja laulab kõrgemalt nn. killet.

K. Usstav annab oma setude-ülevaates «Pihkva eestlased» edasi setuema sõnad: «Ilma lauluta tohi ei meil näitsil' majast vällä minna.» Ja lisab juurde: «Laulude mõistmist peetakse kallimaks kaasavaraks, mida mõrsja oma peigmehele ühes toob, sest lauludega ühes toob ta oma uude majasse isade-emade tarkust ja elurõõmu ja tröösti.»

Nii ei olnud setudel laulud mitte ainult

esteetiliste elamuste andjaks, vaid ka esivanemate tarkuste-allikaks. Sajandi algul kogus siin rahvalaule Jakob Hurt, andes välja kolmeköitelise «Setukeste laulud».

Setus on säilinud ürgseid tavasid; kombetalitusi rakendatakse peamiselt perekonnapidudel, millest võtavad osa vanemad inimesed, sest nooremad ei pea kommetest enam kinni. Õieti on vanad kombed asendumas uutega, vanade kommete aktiivsete tarvitajate arv väheneb iga päevaga. Üheks tavaks on kuni viimase ajani haudadel itkemine. Nii austatakse esivanemaid, ollakse ka pärast surma oma esivanematega koos. Käiakse pühapäeviti surnuaial, laotatakse haua ligidale valge lina maha ja süüakse koos «kadunud omastega».

Kirev ja hoogne oli setude rahvapidu, nn. kirmas. Koguneti kiigele või peoplatsile, lauldi, tantsiti, mängiti pilli. Kirmas oli õieti noortepidu, vanemad inimesed võtsid sellest osa publikuna. Varematel aegadel oli peol noorte elus eriline tähtsus, seepärast ehtisid neiud ennast rahvariidesse, kusjuures pidi kindlasti olema hõbesõlg. E. Aun ütleb, et: «Isa müüb kas või lehma laudast ära, kuid tütrele peab hõbedat kaela saama...» Setu rahvariided on omaette uurimisobjekt, mis väärib doktoritööd nagu iga muugi setu rahvapärase kunsti liik, olgu selleks rahvalaul, sõnavaralt rikkalik ja tööfluselt põhjalik muinasjutt, vanasõna, kombestik vms. Millised on siis nende rahvariided? 1885. a. «Oleviku Lisas» kirjutatakse: «Särgi-(hame)-käikse riided koovad nad mitmesugustes ruutudes ja trollides kunstiliselt kirjuks. Õla pealt käiksed ja liniku otsad õmblevad nad punase, sinise ja kollase lõngaga välja... Rüüvid ja kitasnikud (ilma käiksita maani ulatuv kehakate) on neil kõigil tumesinised... Nii on siis setu naisterahvad kõik ühtemoodi riides: lumivalged, ülevalt kirjuks õmmeldud hammekäiksed, sinise pihaga seelik, tulipunane põll, valged

sukad ja mustad kingad.» Ja öeldakse jälle, et hõbedast ehted ei tohi puududa. A. Bán lisab, et vahel kaaluvad ehted terve kilo. E. Aun kirjeldab setu naise riietust. Neil on «peakatteks käterätiku sarnane linik, mille otsad selja taga maani ulatuvad».

Nii uhkes riides kogunesidki muiste setu neiud kirmasele. Välimusele oligi põhjust rõhku panna, sest just kirmasel valisid tsurad (noormehed, poissmehed) endale tulevase abikaasa. «Kui noormees neiule meele järele on, siis annab see talle muna...» on teade 1885. a. «Oleviku Lisas». Setu pulmade pikema kirjelduse annab Elise Aun 1898. a. ilmunud raamatus «Tosin jutukesi». Kui peiu on oma kodus tulevase suhtes kokku leppinud, läheb isa või ema pruudi vanemate juurde, võttes kaasa viinapudeli, mille kaela ümber on seotud rätik. Kui ollakse kosjadega nõus, võetakse pudel vastu ja nädala pärast on mõrsja kodus kihlused. Pulmalisi käib kutsumas mõrsja ise. «Pärispulm algab, kui peigmees oma saajaga mõrsjakoju sõidab. Siis laotatakse läve ette suur sõba... Selle peale hüppab peigmees raudkäega (nii nimetatakse peiu isameest)... Peigmees viskab iga sõba nurga peale raha. Toast tulevad nüüd isa ja ristiema peigu vastu võtma. Neile kummardab ta kolm korda... Isal on karvupidi kasukas seljas... ristiemal kaks hõbesõlge rinnas. On nüüd viina antud ja sisseminekuluba kaubeldud, siis viib raudkäsi peiu... laua taha padjale istuma. Seal istub ta nüüd kõige söögiaja, kindad käes, ei söö... pistab raha... kaussidesse. Mõrsja kummardab kõiki pulmavõõraid ja laulab ikka omasoodu edasi, mille eest talle igaüks kas raha ehk vöö või kindad annab. Lõpuks hakkab mõrsja oma sugulasi laulmise ja kummardamisega jumalaga jätma... Ta kummardab ja laulab igaühe ees... On nüüd kõik sugulased läbi lauldud ja öö ju kätte jõudnud, siis ligineb tähtis sil-

mapilk. Mõrsja ja ta neitsid peidetakse teise tuppa suure valge lina alla ja peig läheb raudkäega oma otsima... Vastu hommikut, enne koitu, tuleb mõrsjapaari lahkumine... Isa võtab leiva, lõikab tütre pea peal pooleks ja annab selle kaasa, öeldes: «Lõigatud leib ei sünni enam kokku.» ... Mehe kodus viiakse noorpaar laua taha, hoitakse suur riie ees ja seal taga pannakse linik pähe... Teisel päeval sõidavad mõrsja sugulased vakaga järele... Kõik mehe sugulased saavad nooriku kirstust kingitusi...»

Need on killukesed Setumaa minevikust, pildid vaesest, aga ometi rikkast elust. Praegu on Setumaa niisama kultuurne koht kui ükskõik milline teine koht meie maal. Keskkool on Värskas, Meremäel, rääkimata algkoolidest. Ja majandus on arenenud samuti kui mujalgi. Aga rahvakunst? Kas haridus ei kahjusta seda kunsti? Ei ole sedagi karta! Rahvalaulikutel jääb alati oma tarkusesõna ütelda, neil on alati oma ümbritsevast rääkida. Ja mida hoogsam on elu ümberringi, seda rohkem on jutustada neilgi — nii oma kaasaegsetele kui ka järglastele.

Setumaa rahvapärand rikastab kogu Eesti, aga miks mitte ka teiste vennasrahvaste kunsti!

Peipsi laulik

Paul Haavaoks on Peipsiga lapsest peale oma rõõme ja muresid jaganud — kui kaaslasega, kui sõbraga (tal on Peipsile pühendatud luuletuski «Sõber»). Esimese luuletuskogu pealkirjaks pani ta «Peipsi rannalt», luuletuskogus «Rändajad maanteel» on järvele pühendatud tsükkel «Peipsi vihikust». Peipsit on Haavaoks kujutanud igal aastaajal, igasuguse ilmaga, küll hommikul, õhtul, päeval. Ta on Peipsile pühendanud rohkem laule kui ükski teine poeet.

Paul Haavaoks on Peipsi laulik. Peipsi ääres on tema ja ta esivanemate igipõline kodu (praegu elab luuletaja Räpinas). Õieti peab Haavaoks ennast värskalaseks. Esivanemate kodukoht oli Värskas. See oli pikk õlgkatusega talumaja, mille mõlemas otsas oli avar vaheseinteta tuba, keskel koridor (seenine), kust pääses tänavale ja õue. (Praegu seda maja enam pole.) Siin on elanud Haavaoksa vanaisa ja isagi. Paul Haavaoks teab, et talus elati võrdlemisi jõukalt. Hoolsad töömehed pidasid korras oma kodu ja majapidamise käisid veel kõrvaltöödelgi (ehitati sajandi algul Värska kirikut, käidi kaupmeeste tellimisel vooris Petseris, Pihkvas ja isegi Riias). Paul Haavaoksalt kuuleme:

«Keegi mu esivanematest viibinud oma noorukipõlves Karvanovas (Karvanomägi on külast paari kilomeetri kaugusel lahekaldal) õitsil. Hommikuvidus hakanud poiss just koju ratsutama, kui märganud halli habemikku kivimürakal istumas. Ätike näinud üpris haletsus-

väärne välja ja nooruk pidanud esialgu teda jalgupuhkavaks sandiks.

«Tule, poeg, aita mind siit kivilt maha!» palunud võõras. Poiss hüppaski hobuselt ning lausus: «Vanaisa, siin on sul tõesti külm. Istu hobusele, viin sind külla sooja!» Vaevalt sai vanake jalule aidatud, kui kivimürakas hakkas järsku pragunema, ja vanake haihtus nagu silmapete. Selle asemel aga särasid kõik kivilõhed . . . puhtast kullast.

Eks siis jahmunud poiss ratsutanud koju, rääkinud juhtumist ka kodustele. Ja kui teda ükskord uskuda võeti ning kohale tuldi, nähti: kivi juures tõepoolest kuld! Nii andis seda kulda lootsikuga koju vedada.

Pärast ehitati muidugi uus võimas maja ning hooned, järvepoolsele nõlvale rajati suur õuna- ja mesilasteaed. Isegi aeda piiravatele taradele lastud katused peale ehitada.

Suurema osa kullast, kaitseks sõja ning röövlite vastu, matnud peremees oma hoonete taha.»

Kuld maeti maa sisse, vaarisa aga suri, ja kui hiljem oli kulda vaja, ei saadudki varandust enam kätte, ehkki tark juhatas koha kätte ja kaevati hoolega (ühel esivanematest õnnestus küll kasti sang pihku võtta, kuid kast vajus mürinal sügavusse tagasi). Ja Rahakivigi Karvanomäel on aja jooksul ehitusmaterjaliks peaaegu ära tarvitatud.

Paul Haavaoks on oma loomingus iseloomustanud koduümbrust. Alapõlla ümbruses kasvasid kadakad («Muud siin peale kadakate / pilk ei riiva; / nemad sitkelt seadsid juured / nõmmeliiva.»), Suure-Palus kasvasid männid, kanarbik, lepajussid ja üksikud kased («Pedajad ja kased kaelastikku. / Soo ja nõmmesiil. / Penina siia tuustib kanarbiku / tolmu köhiv iil . . .»). Setumaa Sahaaras Pikkmäel leidus kadakaid, mände ja haabu («Pikkmägi . . . Kadak-invaliid. / Haab, oksad samblahallid. / Rähk, murenenud kivihiid. / Ja luited — vallid,

vallid.») Ka Toome talu koduväravast algas liivane rada . . . Kui põud põletas siinseid kuivi liivaseid põlde, said Haavaoksadki kannatada:

> Peet põeb ja sibul kuumast jäänud kängu,
> kurk lootusetult langenud on längu.

Aegade jooksul juurdeharitud maagi ei suutnud nimetamisväärset toidulisa pakkuda. See oli leetene sooveer.

Paul Haavaoksa isa elu oli möödunud meeletus töörügamises ja sõjaväljal. Ta sündis 1882. a., käis kolm talve vene õppekeelega Kulje külakoolis ja võeti varsti kui vanem poeg sõduriks. Vene-Jaapani sõjas oli ta lahinguväljal Mukdeni all ja Port Arturi piiramisrõngas. Esimese maailmasõja ajal oli ta kogu aja rindel, pääsedes vaevu sakslaste esimesest gaasirünnakust. Poeemis «Metsad kohisevad» räägib poeg oma isast. Haavaoksade kodus oli vana sõdurikast, mis oli teinud kaasa tee «Port Arturist Galiitsia väljadeni». Luuletuses «Pärandus» räägib Haavaoks sellest isa kastist, mis on alles hoitud kui «kisendav meeldetuletus / sõjavaludest». Kui sõjad lõpuks lõppesid ja Luka Haavaoks maad sai, ei lõppenud võitlus ometi. Olid ehitusraskused, tulid perekonnamured. Ta suurimaks sooviks oli, et ainuke poeg Paul jätkaks järglasena kodutalus tööd. Aga majanduslik kehvus viis poja juba noorena kodust välja. Ning tal tekkisid hoopis teised soovid — jätkata omal käel haridusteed. Lugema oli Paul Haavaoks õppinud koolis käivate õdede kõrvalt 5—6-aastasena. Juba sellest peale hakkas ta raamatuid armastama. Paari-kolme suvega luges ta läbi valla ligi paari tuhande köitelise raamatukogu. Lisaks raamatutele ostis ta taskuraha eest pagariärist vanu ajalehenumbreid (neid müüs pagariemand kaaluga). Ajalehti sai lugeda ja valgetele äärtele võis joonistada. Leidus ka inimene, kes juhatas nooruki tõelise kirjanduse juurde — Jaan Ojavere. Paul

Paul Haavaoks. (1965)

Haavaoks lõpetas 1938. a. Värska algkooli ja seejärel algasid ta rännud. Ta oli tööl Tartu saapavabrikus, taludes. 1940. a. juunipöörde ajal oli ta Tartus. Okupatsiooniaega meenutab Haavaoks kui halba unenägu.

Majanduslike võimaluste puudumise ja sõja tõttu jäi Haavaoksal haridustee pooleli. Tugeva tahtejõuga noormees täiendas ennast öötundidel.

1947. a. kutsus ELKNÜ Võru maakonnakomitee üles Leevaku ja Vastse-Nursi hüdroelektrijaama ehitusele. Noored tulid kohale. Võhandu jõele kerkis Leevaku hüdroelektrijaam. 1948. a. ilmus Juhan Smuuli poeem «Järvesuu poiste brigaad». Selles räägitakse hüdroelektrijaama ehitajatest, teiste hulgas ka noormehest, kes täidab kaks normi. Siis kõneldaksegi sellest mehest — Paul Haavaoksast — pikemalt. Kõigepealt on antud tema portree:

Paul Haavaoks. Tüse. Pikk — jalga kuus.
Kui sa kuuled ta tugevaid samme,
vaatad vägevaid õlgu — ei kujutle muud,
kui lagedal kasvavat tamme.

Ta on raske ja vaikne kui meri või mäed.
Kurvavõitu ja sinised silmad,
kindlad, uurivad. Näib, et ta läbi meist näeb,
kui ta nendega vaatleb maailma.

Harva naerab. Kuid nutab — ei kujutle.
Kõik ta loomuse teravad tahud,
kõik, mida ta mõtleb ja mis temas keeb,
varjab mehine, karulik rahu.

Juhan Smuul kirjutab, et tal oli tegemist, et kinniselt Haavaoksalt midagi teada saada. Aga kui sai viimaks kätte tema «Laulude vihu», selgus ta sirgjooneline loomus. Ja luuletanud oli Paul Haavaoks juba üle kümne aasta — alates kaheteistkümnendast eluaastast. Haavaoks meenutab: «Värsse (niipalju kui neid sai üldse värssideks nimetada) hakkasin kirjutama vististi sel ajal, kui käisin neljandas klassis. Mäletan, et anti klassikirjand, kus kästi jutustada linast. Et ka meie põllul kasvatati lina ja linatöö seega mulle külvist kuni ropsimiseni tuttav oli, jõudsin kirjandi enne teisi lõpetada. Ajaviiteks — ja ka selleks, et õitsevast linapõllust kõnelda kuidagi «luulelisemalt», — haudusin viimaks välja paar värssi ja panin need kirjandi lõppu. Õpetajale see meeldis.» Haavaoksa luuleannet tuleb otsida emapoolsetelt esivanematelt. Selle liini vanavanaisa Järvepää-Made oli muhe rahvamees, kes armastas kannelt mängida (soome folklorist A. O. Väisänen nimetab 1924. a. ilmunud setu lugemikus «Kodotulõ'» Setumaa kuulsaid kandlemängijaid ja nende hulgas mainib ka Järvepää Mat'tet). Made tütar, Paul Haavaoksa vanaema Made-Liiso, oli hea jutuvestja. Kas ei rajane nende loovate eelkäijate vaimutööl ka Paul Haavaoksa luuletöö? Algkoolis oli ta õpilaste omal algatusel tekkinud naljalehe üks väljaandjaid (lehte paljundati kohaliku ühis-

panga kirjutusmasinal). Vist sellest ajast on pärit ka Haavaoksa esimesed luulekatsetused. «Õpilaslehes» ilmusid ta luuletused Heino Helingu pseudonüümi all. Kuid need olid ikkagi ainult katsetused. Ja kui hiljem tekkis värsivihikuid, jäid needki ainult katsetusteks, vaba minutit täitvateks harrastusteks. Autor ise ei mõtelnudki neid sahtlist kaugemale saata. Et midagi saavutada, oli vaja kõigepealt õppida. Aga esimeste luulekatsetuste ilmumise rõõmgi «tuhmus, kui selgus, et mul edasipääsemisteed ei ole. «Koolita end omal käel, kui jaksad, meie toetusele ära looda!» — need sõnad lõikasid valusalt südamesse. Sain aru — vaesus. Ent unistust polnud nii kerge maha matta. Otsisin lohutust sõnade rittaseadmisest; tulid pikad ja nukratoonilised laulud.» Hiljem kirjutas ta mõne juhusliku epigrammi, pilkesalmi saksa võimumeeste kohta, kuni valmis paks värsivihik. Selline on Haavaoksa loomingu eelaeg, millest ta räägib 1962. a. «Keeles ja Kirjanduses». Alles 1949. a. hakkas ta teadlikumalt ja intensiivsemalt tegelema kirjandusega. Tulemuseks on siiani ilmunud neli luuletuskogu täiskasvanutele ja kaks lastele.

Paul Haavaoksa ootasid ees veel Vastse-Nursi ja Saesaare hüdroelektrijaam (viimasele on pühendatud luuletus «Saesaare»). Maa ehitas. Ehkki oli neidki, kes tundsid viha ja kadedust iga seina pandud kivi, iga ülesharitud maalapi pärast. Igrises tapsid bandiidid pärast sõda kaks Haavaoksa koolivenda komsorgi pulmas. (Oma koolisõprade mälestuseks on Paul Haavaoks kirjutanud luuletuse «Komsorgi pulm»).

Paul Haavaoks on tõeline Peipsi laulik. Oma loominguks on ta materjali saanud Peipsi lõunaaladelt — Pihkva järve ümbrusest, Värskast, Parapalust. Nende kohtadega on ta lapsest peale kokku kasvanud. Ja tema loomingu kaudu mõistab paremini siinset inimest, loodust ja olustikku ka tema loomingu lugeja.

Reis Peipsi äärde on lõppenud. Õppisime tundma järve ja ta lääneranda. Kord tuuline ja raevukas, kord rahulik ja leebe — niisugusena saime teda näha. Ta kutsub igaüht, kellel on julgust ta mässuliste laintega vastamisi seista või kes soovib nautida vaikset järvepeegeldust. Peipsi külastajal andis reisil uudistada paljut, sest viimasel ajal on siin toimunud suuri muutusi — uue näo on saanud kõik linnad ja külad. Mustvee, Kallaste, Räpina on linnailmeliseks muutunud just meie päevil, nõukogude ajal. Aga imestamise väärt on kõik seegi, mis on sellel kehval rannal looduse ja ülekohtuga võideldes minevikus korda saadetud. Just sellepärast mõtleme lugupidamisega Peipsi ranna inimesele. Aga Peipsi, see meie kõigi lahutamatu kaaslane, kutsub nagu kunagi Juhan Sütistet:

Kui tulevpäevil teed mul rännuks kinni,
su laintele ma mahun veel,
teen sinu võimsas rütmis laia ringi
ja süda korraks jälle rahuneb.

Прийдель Эндель
ПО ЧУДСКОМУ ПОБЕРЕЖЬЮ
Обложка: У. Кюлв
На эстонском языке
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja I. Tamm
Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa
Tehniline toimetaja E. Lumet
Korrektorid A. Rammus ja M. Sepp

Laduda antud 27. IV 1967. Trükkida antud 19. VIII 1968. Paber 60×90/24. Trükipoognaid 6,67. Arvestuspoognaid 6,79. Trükiarv 15 000. MB-07812. Tellimise nr. 2912. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. I. Trükipaber nr. 1 — Ligatne Paberivabrik, Läti NSV.

Hind 23 kop.

2—8—4